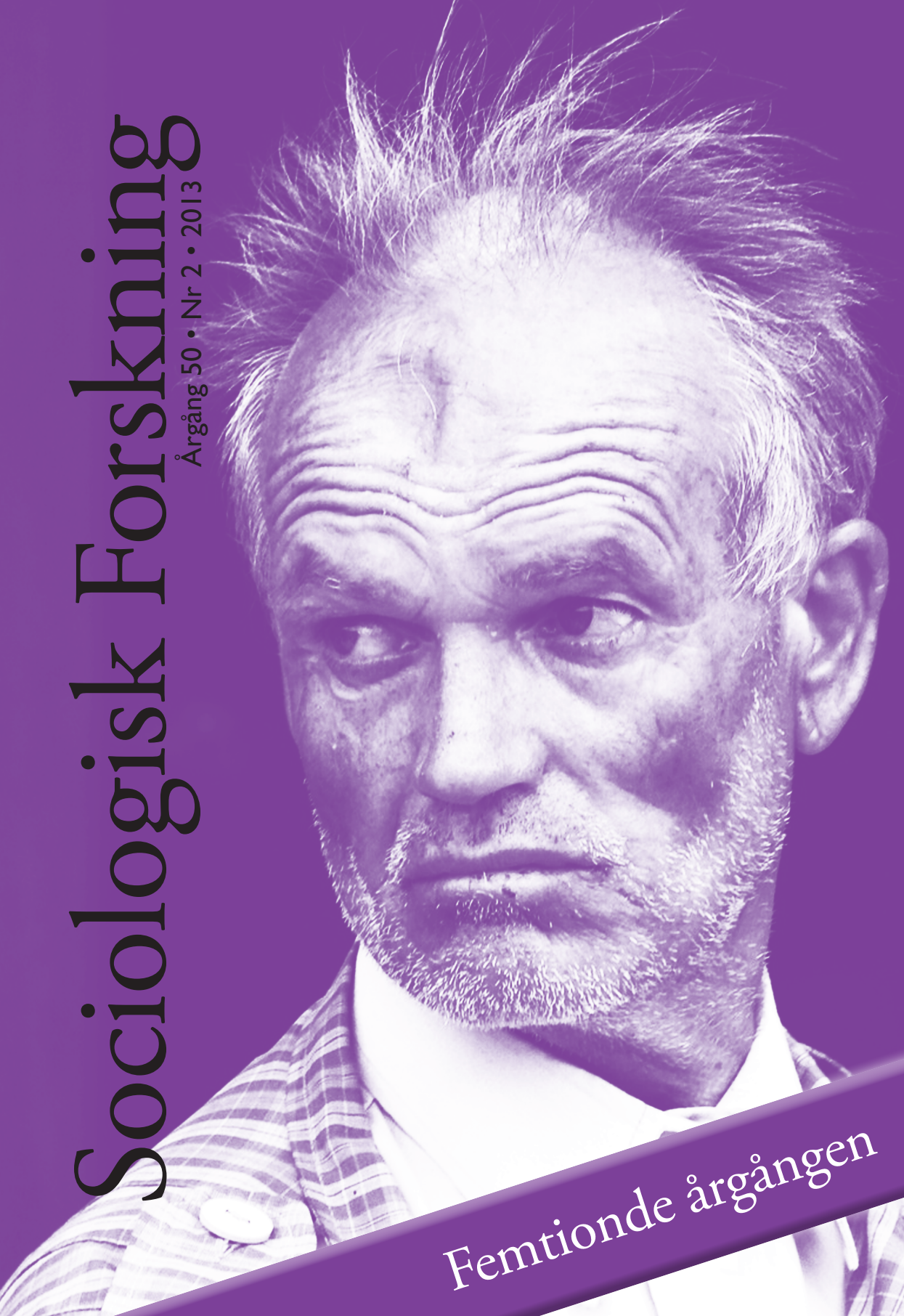

Sociologisk Forskning

Årgång 50 • Nr 2 • 2013

Femtionde årgången

Redaktörer & ansvarig utgivare

Redaktörer: Klas Borell
Roine Johansson
sociologiskforskning@miun.se
Ansvarig utgivare: Abby Peterson

Grafisk produktion: RPform, Köping

Omslag: Hanna Liljendahl

Omslagsfoto: Adam Jones

Tryck: PRIMATryck, Hallstahammar

ISSN 0038-0342

Adress

Sociologisk Forskning
c/o Institutionen för samhällsvetenskap
Mittuniversitetet
831 25 Östersund
Tel. 063-16 53 91

Redaktion

Klas Borell
Roine Johansson
Tobias Samuelsson (recensionsredaktör)
Hanna Liljendahl
Johanna Ekroth

Redaktionsråd

Boel Berner, Linköpings Universitet
Margareta Bertilsson, Köpenhamns Universitet
Ulla Björnberg, Göteborgs Universitet
Hedvig Ekerwald, Uppsala Universitet
Peter Hedström, Framtidsinstitutet
Lars Bo Kaspersen, Köpenhamns Universitet
Gerd Lindgren, Karlstads Universitet
Richard Swedberg, Cornell University

Utgivning 2013

nr 1: v 12 nr 2: v 41 nr 3-4: v 51

Anvisningar till författare finns på Sociologförbundets hemsida www.sverigessociologforbund.se samt på omslagets tredje sida. Artikelförfattarna ansvarar själva för innehållet i respektive artikel.

Sveriges Sociologförbund

är en fackligt och politiskt obunden intresseorganisation för sociologer med syfte att främja sociologins vetenskapliga utveckling och praktiska tillämpning. Som medlem i Sociologförbundet får du bland annat förbundets egen tidskrift Sociologisk Forskning och den internationella tidskriften Acta Sociologica, som utkommer fyra gånger per år.

Vill du bli medlem?

Se Sociologförbundets hemsida www.sverigessociologforbund.se för information.

Sociologförbundets styrelse

Abby Peterson, Göteborg, ordförande
Stefan Svallfors, Umeå, vice ordförande
Linda Soneryd, Göteborg, sekreterare
Åke Nilsén, Halmstad, kassör
Ordinarie ledamöter: Åsa Wettergren, Göteborg, Zoran Slavnic, Norrköping, Magnus Ring, Lund, Jan-Magnus Enelo, Örebro, Sverre Wide, Falun.
Suppleanter: Anna Olofsson, Östersund, Karin Bergmark, Stockholm.

Sociologisk Forskning indexeras i följande databaser: Artikelsök, Cambridge Scientific Abstracts, Current Abstracts, DBH NSD – Norwegian register of scientific journals and publishers, Internationale Bibliographie der Rezensionen Geistes- und Sozialwissenschaftlicher Literatur, IBZ – Internationale Bibliographie der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Zeitschriftenliteratur, Journal of Citation Reports (web of science), Periodicals Index Online, SCOPUS, Sociological Abstracts, Social Sciences Citation Index (web of science) och Social Services Abstracts.

Sociologisk Forskning publiceras med stöd från Vetenskapsrådet.

Innehåll

Redaktörerna har ordet: Ett förändrat tidskriftslandskap	91
Styrning och ideologiska dilemman i Skolverkets skolutveckling: exemplet ANDT-undervisning <i>Mats Börjesson och Eva Palmblad</i>	93
”Jag tror på något”: Konstruktioner av tro och tilltro <i>Erika Willander</i>	117
En sociologisk förståelse av förlåtelse och försoning <i>Kerstin Rathsmann</i>	139
Gästkrönika: Sociologins risker och möjligheter <i>Göran Therborn</i>	157
Recensioner.	166
Sociologförbundet har ordet	191

Redaktörerna har ordet

Ett förändrat tidskriftslandskap

Internationella Sociologförbundet, ISA, varnade för en tid sedan sina medlemmar för vad som ibland betecknas som "bait-and-switch-publishing". Det handlar, kort sagt, om vetenskapens motsvarighet till de s.k. Nigeriabreven. Oseriösa tidskrifter, med prestigemättade namn som *Advances in Applied Sociology*, *Sociology Mind* eller *International Journal of Business and Social Science*, arbetar enligt följande modus operandi. Med utgångspunkt från t.ex. deltagarlistor för internationella vetenskapliga konferenser (eller genom att med hjälp av sökmotorer lokalisera forskare vid olika universitet) får "tidskriften" tillgång till tusentals e-postadresser till akademiker. Därefter skickar "tidskriften" ut lockande erbjudanden om publicering, ibland genom att bara presentera den s.k. tidskriften men ibland, mera raffinerat, genom ett personligt tilltal (i e-posten kan det t.ex. stå att ditt bidrag till en viss konferens uppmärksammas internationellt och att "tidskriften" gärna skulle vilja publicera det). Så långt "the bait", betet. Nästa led – "the switch", scenförändringen – kommer efter en kort, och naturligtvis helt fiktiv peer reviewprocess. Författaren gratuleras till godkänd publicering men upplyses samtidigt om att den förutsätter att ett inte oansenligt belopp betalas in för att det "godkända" bidraget skall tryckas (eller, oftare, publiceras på nätet som s.k. Open Access).

Utrymmet för skumraskaffärer av det här slaget säger en del om den växande efterfrågan på internationell publicering: internationell publicering utgör en central meriteringsgrund och i svensk samhällsvetenskap blir det allt vanligare att doktorsavhandlingar utgörs av sammanläggningar av internationella artiklar. Att svenska och andra nordiska sociologer i växande utsträckning publicerar sig i kvalificerade internationella tidskrifter är, som vi i tidigare sammanhang påpekat, naturligtvis oerhört positivt. Internationell kvalitetsgranskning är i själva verket en förutsättning för hög kvalitet i svensk sociologisk forskning. Ett aktivt deltagande i internationella fora utesluter dock inte livaktiga nationella tidskrifter. *Sociologisk Forskning* och andra nationella sociologitidskrifter utgör viktiga komplement till en allt mera specialiserad internationell fackpress. De kan ge bredd och kontinuitet i diskussionen som ofta saknas i en allt mera fragmenterad internationell fackpress och *Sociologisk Forskning*, i likhet med de andra nordiska sociologitidskrifterna, tillhandahåller dessutom en alldeles speciell arena för undersökningar av det skandinaviska välfärdssystemet.

Årets andra nummer av *Sociologisk Forskning* innehåller tre referegranskade artiklar. I den första artikeln – *Styrning och ideologiska dilemman i Skolverkets skolutveckling – exemplet ANDT-undervisning* – studerar Mats Börjesson och Eva Palmblad ett antal ideologiska dilemman ifråga om Skolverkets skolutveckling gällande undervisning om droger. Genom analys av texter frilägger författarna vad de benämner som skolpolitikens retoriska byggstenar.

I den andra artikeln – *"Jag tror på något": Konstruktioner av tro och tilltro* – undersöker Erika Willander konsekvenserna av att betrakta tro och religiositet som "kyrko-

orienterad”. Det perspektivet är alltför endimensionellt och har inom samhällsvetenskaplig forskning lett till slutsatser om såväl sekularisering som nyandlig revolution. Meningsfull religiös tro behöver inte vara kopplad till vare sig existensen av en Gud eller anammandet av etablerade religiösa läror. Den svenska forskningen har kunskapsluckor ifråga om den mångfasetterade religiösa trons förankringar i samhället.

I den tredje refereegranskade artikeln – *En sociologisk förståelse av förlåtelse och försoning* – för Kerstin Rathsmann ett resonemang om hur begreppen förlåtelse och försoning skulle kunna föras över från teologins område, där de oftast har använts, till sociologisk analys. Inom ramen för ett symboliskt interaktionistiskt perspektiv analyseras de båda begreppen, liksom begreppen skam och skuld, med incest och mäns våld mot kvinnor som empirisk grund.

Sociologisk Forskning har sedan en tid tillbaka en stående avdelning för recensioner av svenska doktorsavhandlingar i sociologi. Redaktionen målsättning är att samtliga svenska sociologiavhandlingar skall recenseras i tidskriften och det är med glädje som vi kan konstatera att vi är på god väg att uppfylla målet. I detta nummer recenserar fyra fakultetsopponenter nya avhandlingar (och ytterligare recensioner står i kö för att bli publicerade i kommande nummer). Redaktionen ambition är också att efter hand bättre spegla utgivningen av annan sociologisk litteratur. Till redaktionen har därför knutits en särskild recensionsredaktör, Tobias Samuelsson, som arbetar med att bjuda in forskare att recensera nya verk som ligger inom deras kompetensområden. Välkommen Tobias!

Av inbjudna recensioner i detta nummer vill vi särskilt fästa läsekretsens uppmärksamhet vid två. Det gäller för det första professor emeritus Robert Eriksons granskning av den klassundersökning Mike Savage och andra sociologer nyligen genomfört i samverkan med det brittiska public service-företaget BBC. Studien, vars resultat sammanfattats bland annat i den brittiska tidskriften *Sociology*, har – menar Erikson – fått en oförtjänt mediauppmärksamhet och står på svag såväl empirisk som teoretisk grund. För det andra vill vi flagga för recensionen av Sten-Åke Stenbergs bok om Metropolitundersökningen, *Född 1953*. Som recensenten – docent Magnus Stenbeck vid Karolinska Institutet – påpekar blev Metropolitundersökningen så småningom en ”Metropolitaffär” och den ”kanske värsta opinionskris samhällsvetenskapen råkat ut för under dess moderna historia.” Men vilka vetenskapliga resultat gav projektet upphov till och vilka är de sociologiska lärdomarna av projektet?

Med denna årgång fyller *Sociologisk Forskning* 50 år. Från redaktionen sida ser vi detta som ett tillfälle till reflektioner över sociologiämnets svenska historia men också som en inbjudan till diskussion om sociologiämnets fortsatta färdriktning (och en diskussion om den fortsatta roll *Sociologisk Forskning* kan spela). Till detta nummer har vi bjudit in Göran Therborn, professor emeritus vid University of Cambridge och affilierad professor vid Linnéuniversitetet, för att ge sina personliga reflektioner kring svensk sociologi. Det görs i formen av en intressant och läsvärd intellektuell självbiografi.

Klas Borell & Roine Johansson

Styrning och ideologiska dilemman i Skolverkets skolutveckling *exemplet ANDT-undervisning*

Mats Börjesson och Eva Palmblad

Barn- och ungdomsvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet respektive Socialhögskolan, Lunds universitet.

Governing and ideological dilemmas in drug education

Drug education (ANT) in Swedish schools has a history over decades. Here, the pedagogical approaches fluctuated between transfer of solid knowledge from the teacher to the pupil, and working with values and have a more pupil-driven teaching – a classic dichotomy. Rhetoric about the school's way of teaching has thus always been ambivalent and subject to re-examination. The study analyses various textual material on ANT education. As a methodological tool Billigs concept Ideological dilemmas is used, which is a fruitful way to identify the rhetorical building blocks of (school) politics, but also to analyse political talk in more detail. The article analyses the ideological dilemmas under three dichotomies: Knowledge vs. values, teacher control vs. learner control, and prevention vs. promotion. Throughout we can see this question of how teaching could be successful, given the tension between authority and democracy. The article concludes by relating this basic ideological dilemma in a wider discursive context of governance in our time.

Key words: drug education, school development, ideological dilemmas, rhetorics, moral steering

När man vill studera hur drogprevention och drogförebyggande definieras och operationaliseras i skolan så hamnar man på ett fält som genomsyras av föränderlighet och intressemotsättningar. Tänk bara på själva akronymens utveckling: från ANT (alkohol, narkotika, tobak), över SANT (sniffning) till ANDT (dopning) och nu senast ANDTG (gambling). Bokstäver dyker upp och försvinner och vi kan bara spekulera i utvecklingen framöver. Kommer S att återvända på scenen, genom sexmissbruk, shopaholics eller sockerberoende? I takt med att olika typer av beroendetilstånd uppmärksammas så är det tänkbart att medberoende blir en del av verksamheten, och alltså ett M adderas. I alla händelser ligger här en skolans uppgift att smälta samman kunskapsförmedling och normativt hälso- och livsstilsarbete.

Drogundervisning i skolan har en flera decennier lång historia. Sverige är där en del av en utveckling som man kan se i många västländer. Strävandena att påverka de ungas attityder till, och användning av, droger har resulterat i en mängd olika interventioner. Oftast har denna verksamhet tagit avstamp i just skolan. I en studie av det skolbaserade drogarbetet så urskiljer Cuijpers tre olika faser i drogpreventionen:

1. Från 1960-tal till tidigt 70-tal: de första programmen, som fokuserade *kunskap* om droger och risker med användningen.
2. Tidigt 1970-tal till tidigt 1980-tal: då arbetade man mest med *affektiva* program, som vanligtvis inte var drogspecifika utan handlade om personlig utveckling i vid mening, så som beslutsfattande, värderingsövningar och stresshantering.
3. Tidigt 1980-tal till idag: här har olika modeller för *social påverkan* varit i förgrunden som inriktats mot gränssättning i kombination med bredare personliga och sociala kompetenser, såsom beslutsfattande och stresshantering (Cuijpers 2003: 9–10).

Utifrån ett styrningsperspektiv skulle man kunna se historieskrivningen som en illustration av att styrningsförsöken över tid aktualiserat olika påverkansformer. I strävandena att styra den unga befolkningens förhållande till droger är det, som vi kommer att se, många saker som står spel. Dilemman av olika slag behöver hanteras retoriskt och då är alternativ sannolikt en tillgång. Idealt sett kan en kombination av styrningsresurser – varierande med målgrupp, substans, beroendeform, tid, sammanhang etc. – tänkas föra utvecklingen i önskvärd riktning.

Andersson (2008) betonar att utvecklingen inom det skolbaserade preventionsarbetet har skett på flera plan. Dels har vi att göra med en övergång till mer strukturerade metoder, modeller eller program. Dels har fokus förflyttats från kunskapsorienterade informationsmodeller till mer interaktiva och sociala påverkansmodeller. Dels så har vi en rörelse från intuitiongrundade insatser till insatser som är baserade i forskning och utvärdering. Kopplingen mellan insatser och kunskapsbaserad/utvärdering är numera stark. Insatser som anses ha säkerställda effekter benämns evidensbaserade (2008: 22–23).

I regeringens uppdrag till Skolverket om att utforma utbildningsinsatserna på området (20110125), som ska redovisas 2014, anges att arbetet ska ”bidra till en långsiktigt hållbar struktur som skapar förutsättningar för ett samordnat, effektivt och kunskapsbaserat arbete” (ibid:2). Det betonas att insatserna ska vara kunskapsbaserade och utgöra en del av regeringens samlade strategi för alkohol-, narkotika-, dopnings- och tobakspolitiken. Det sägs att Skolverket redan genomfört viktiga insatser, t.ex. stärkt skolornas arbete med värdegrund, kränkande behandling och jämställdhet. Enligt regeringen så behövs dessa åtgärder ”kompletteras med utbildningsinsatser om alkohol, narkotika, dopning och tobak som tar sin utgångspunkt i metoder som bygger på forskning och beprövad erfarenhet samt i hälsofrämjande skolutveckling” (ibid:2f). Området kommer att ges hög prioritet under mandatperioden. Av ovanstående kan man ställa frågor kring de vanliga sätten att skriva historia. Å ena sidan ligger här en förskjutning mot ett allt mera involverande och dialogiskt arbetssätt, å andra sidan ser vi starka rörelser för kunskapsförmedling och evidence (Forssell 2011). Vi söker oss därför mot en mera textnära nivå för att kunna urskilja och analysera retorikens detaljer.

Vår studie

Vi har alltså valt att inrikta oss på den del av Skolverkets skolutvecklingsprogram som rör undervisningen om tobak, alkohol och andra droger, ANT (alkohol, narkotika tobak), numera benämnt ANDT där, sedan 2002/03, även dopningspreparat är inkluderade. Vi har intresserat oss för Skolverkets publika rum, närmare bestämt de texter av olika slag som syns på websidan, under rubriken skolutveckling. Där informerar och rapporterar Skolverket om sin verksamhet, publicerar olika skrifter som resultat av det arbete som utförs. Här hänvisas även till olika publikationer och referensmaterial med andra avsändare; i vårt fall kan det handla om Alkoholkommittén, Prata om alkohol och Statens folkhälsoinstitut. Vi har analyserat ett urval av dokument kring Skolverkets regeringsuppdrag angående ANT/ANDT, kvalitetsgranskningsrapporter, referensmaterial samt läromedel gällande området. I artikeln lyfter vi fram några citat, uttryck och formuleringar från dessa dokument under de senaste tio åren som underlag för analys. Vi har tagit fasta på några teman i materialet som uttrycker både specifika och generella skolpolitiska dilemman. Enligt regeringens senaste uppdragsskrivelse till Skolverket (20110125) så kan man utläsa en distinktion mellan å ena sidan värdegrundsarbete, å andra sidan kunskapsbaserat arbete. Man betonar även att undervisningsformerna behöver förnyas, bli relevanta för ungdomar genom att utgå från deras egna frågeställningar, tankar och erfarenheter ”för att på så sätt komma bort från den traditionella undervisningen på området” (ibid:2). I citatet antyds en distinktion mellan lärarstyrd och elevstyrd undervisning. Slutligen talas också i termer av såväl förebyggande som främjande arbete. Detta är alltså några av de hållpunkter som regeringen önskar att få belysta av Skolverket. Som forskarhållning väljer vi att inte ordna materialen hierarkiskt; det handlar inte om att låta den formellt politiska ordningen styra analysen, utan att ställa de empiriska materialen på lika nivå.

Syfte och frågeställningar

Syftet med vår studie är att med utgångspunkt från de olika distinktionerna – mellan kunskapsgrundat och värdegrundat; lärarstyrt och elevstyrt; förebyggande och främjande – analysera ideologiska dilemman i skolans ANDT-undervisning. Skolan har i uppdrag att förmedla kunskap på grundval av en specifik värdegrund – samtidigt som detta ska ske i en demokratisk och samtalande form. I detta tornar en rad spänningar upp när det gäller skolans roll i samhället i stort, nu och i framtiden. Vi kan redan här se att det finns väsentliga saker som står på spel, ytterst inget mindre än frågor om vad som är säker kunskap, vem som innehar denna kunskap, hur man inom ramen för dessa kunskaper ska arbeta med elever som deltagande i demokratiska former – och därutöver frågor som rör hälsa och samhällsmoral.

Frågeställningarna ur detta vidare syfte har sin ledstång i en specifik konstruktivistisk retorikanalytisk tradition: Vilka retoriska byggstenar finns tillgängliga för talet om ANDT-undervisning? Hur används dessa och vad konventionaliseras som möjliga och rimliga ståndpunkter? Vilka mera generella politiska talpositioner slår in

på ANDT-fältet och hur uppnås trovärdighet i potentiellt kontroversiella frågor kring styrning?

Analytiska verktyg

För att bearbeta materialet vi läst har vi funnit Michael Billigs uttryck och analytiska redskap 'ideologiska dilemman' vara användbart för en konkret analys. Begreppet är både empiriskt användbart genom möjligheten till konkret textanalys – och analytiskt fruktbart genom sin mera generella diskursanalytiska användning. En grundbult i ansatsen är att ideologier inte är något som finns bakom texter eller döljs i människors mentaliteter, utan snarare är mycket praktiska verktyg för kommunikation. I ett flertal publikationer har Billig med kollegor teoretiserat och analyserat relationen mellan tänkande, retorik och språklig interaktion (Billig m.fl. 1988; Billig 1991; Billig 1996). Den allmänna diskursanalytiska ingången här är att hitta en forskningsstil som möjliggör analys både av talordningar *och* det explicita empiriska materialet. Anorlunda uttryckt handlar det om att kunna genomföra poststrukturalistisk analys *i förening med* diskursanalytiska traditioner som mera konkret studerar språkanvändning och dess detaljer. I detta ligger vidare att vi vill skapa ett visst avstånd till den typen av kritisk diskursanalys som söker de (överallt) dominerande diskurserna (Wetherell 1998; Börjesson 2012).

I den vardagliga användningen av orden ideologi respektive dilemma framställs det första som en politiskt grundad värdering, och det andra som något olösligt. Men Billigs analys av företeelsen har en helt annan poäng. Det handlar här inte om att visa på de logiska och värderingsmässiga kval människor upplever inför något till synes olösligt, och deras strävan att finna en acceptabel lösning eller hanterbarhet. Det handlar inte om en förståelseorienterad ansats med mentaliserande ambitioner – heller inte om att som forskare själv definiera vad som är eller bör vara ett dilemma. Ett ideologiskt dilemma är snarare en *språklig resurs*, en tillgång som vi kan använda för att tala politik – i en mycket vid mening. Genom att det redan finns en överenskommelse om kontradiktoriska positioner så kan varje interaktionssituation, eller textproduktion, ges en begriplig framställning – och dessutom med en sensmoral som gör den värd att lyssnas till. Billig m. fl. (1988) använder begreppet ideologiska dilemman för att analysera övergripande logiker i det moderna samhället. Några av dessa är *demokrati* kontra *auktoritet*, *jämställdhet* kontra *expertis* och *individualism* kontra *människan som social vareelse*. Intressant med dessa dikotomier är att bägge polerna potentiellt är positiva – men att det också finns något riskabelt i att ensidigt plädera för en av positionerna.

Om man mycket kort skulle karakterisera Billigs ideologibegrepp, så skulle det vara att ideologi är de talformer som får passera som 'common sense' i en viss tid och kontext (Billig 1991). Om exempelvis politiker lägger fram ett resonemang om vikten av att kontrollera att våra skattemedel går till rätt personer (dvs. inte till rika, simulanter eller fuskare) så behöver de i någon utsträckning också explicitgöra den sympati de känner för de fattigas och utsattas situation. En basal retorisk figur handlar då om att balansera mellan polerna 'krav på medborgarna' respektive 'förståelse för de behövande'. För politikerna själva kan detta naturligtvis upplevas som ett reellt dilemma;

något som är omöjligt att en gång för alla lösa, men som ändå är något man måste hantera eller leva med. Men den analytiska användningen av ideologiska dilemman är alltså annorlunda: det ideologiska dilemman betraktas här som en resurs vi har för att överhuvudtaget kunna prata politik. Utan denna överenskommelse och retoriska standardisering så skulle det vara tyst – dilemman är i själva verket det som *producerar* politik. (Billig m.fl. 1988). Utan dessa kontradiktoriska positioner blir det inte möjligt att diskutera vare sig brott och straff, miljöpolitik eller familjepolitik – åtminstone inte inom en bred socialliberal värdekontext. Varje politikområde behöver diskuteras på ett sådant sätt att man inte riskerar att hamna i en extremposition. Vägandet kräver ett delikat retoriskt arbete därför att mycket av trovärdighet och idémässig normalitet står på spel. Vid varje tillfälle som vägningen inte utförs rätt, kan kritik komma – vilken behöver hanteras, helst redan innan den är yttrad (Billig 1992). Samtal och berättande sker nu naturligtvis alltid i en specifik kontext. Detta gör att betoningar förstås varierar mellan olika sammanhang.

Många teoretiker har utgått ifrån att ideologier *inte* är dilemmatiskt uppbyggda, utan att de snarare är konsistenta i sina byggstenar – att själva kännemärket på en ideologi är att det handlar om ett språkligt system som är koherent och logiskt. Men detta gäller egentligen bara inom ramen för det specifika yttrandet, som i 'vi satsar på individens utveckling' eller 'vi behöver ett utbyggt socialt trygghetssystem för stora grupper'. Det är när dessa olika byggstenar *inom* en ideologi ställs emot varandra som dess dilemmatiska uppbyggnad blir synlig. När det gäller kampen mellan olika skolideologier så kan vi lyfta fram hur beteckningar som 'traditionell' vs 'progressiv' pedagogik varit en sådan skiljelinje; auktoritär vs elevcentrerad undervisning en likartad. Ett dilemma av mera implicerat slag är 'lärandet måste komma inifrån eleverna själva' vs 'läraren har ett ansvar att eleverna lär sig'. Det som ska läras är alltså på en och samma gång öppet för elevens skaparkraft – och något som läraren redan har tänkt ut och planerat. Här ser vi exempel på hur skolideologi av mera generellt slag inrymmer polariserade byggstenar (Billig m.fl. 1988: 44).

Också på skoldiskussionernas arenor finns alltså en rad sådana ideologiska dilemman. Om politiker lägger fram ett resonemang om vikten av att ha kontroll över att våra skattemedel till skolsektorn används bästa eller effektivaste sätt, så behöver de även förhålla sig till de svaga elevernas situation. Krav på effektivitet på verksamhetsnivå *och* förståelse för att de svaga eleverna behöver extra stöd, alltså. Ett annat ideologiskt dilemma gäller den generella svårigheten i att balansera rätt mellan kravet på övergripande styrning och den lokala nivåns (lika) legitima krav på autonomi. Eftersom såväl styrning som autonomi hör till de generellt omhuldade politiska signalorden, behöver bägge positionerna bli företrädda i texter av olika slag – och den eventuella misstanken om vaghet eller brist på logik hanteras. Ideologiska dilemman, till exempel i skolans värld, bör alltså ses som både diskursivt produktiva och potentiellt riskabla.

Det dilemmatiska gäller även i den generella frågan om expertisens roll. Demokratins grundläggande norm är auktoritetsskepsis, och här får expertis ett högt värde. Expertis är en retorisk figur som vid första anblicken tycks kunna lösa förhållandet

mellan auktoritet och demokrati, men som i själva verket återskapar dilemmat i en ny (liberal) form, eftersom vi både omhuldar auktoritetens handlingskraft och demokratins humanism. I skolsammanhang så blir det intrikat att experter ställs mot andra experter: utbildningsinspektörer mot huvudmännen, rektorerna, lärarna, etc. Här skapas en avancerad hierarki där olika aktörer framställs på olika sätt i olika sammanhang: som mer eller mindre kompetenta, förändringsbenägna, etc. Vi har så experterna av olika valörer vs elever och ibland även föräldrar. Eleven kan i sin tur framställas som kompetent eller utsatt, aktör i sin egen utveckling eller offer för bristande undervisning etc. Men vid en närmare anblick kan man se att expertis inte på ett självklart sätt är lokaliserat till specifika kroppar eller samhällspositioner. Expertis är snarare en retorisk resurs som kan användas när politik ska göras, vilket vi ska visa på senare.

Ideologiska dilemman finns även inbäddade i olika kunskapsformer. Vetenskaplig kunskap och vetenskapligt skolad expertis tillmätts i vårt samhälle ett högt värde och får stå som garantier för forskning, fakta, evidens och exakthet. Vi har redan nämnt riktningen mot och efterfrågan på kunskaps- och evidensbaserad. I den mer allmänna skoldebatten ställs dessa begrepp ofta i kontrast mot det "flum" som vissa hävdar ha genomsyrat skolan under senare tid och gjort att svenska elever hamnat i utförsbacke i internationellt jämförande mätningar av kunskapsnivåer (Forssell 2012). Vi kan i denna debatt finna positioner som säger att stärkandet av kunskapsinslagen i undervisningen är lösningen på problemet med sjunkande kunskapsnivåer. Men som vi inledningsvis tangerade så är saken mer komplicerad genom att skolans uppdrag är att förmedla kunskap på grundval av en specifik värdegrund. Denna strävan kan därför tänkas innebära att fakta inte är vare sig entydiga eller alltid eftersträvansvärda. Fakta kan till och med tänkas få moraliskt och värderingsmässigt oönskade effekter. Trots att alltså fakta har en generellt stark status både i skolan och i samhället i stort så kan de inte – i alla lägen – självklart anses vara av godo. På andra sidan står nämligen vikten av att förstå elevers upplevelser, rektorers utarbetande av en värdegrund osv.

Ideologiska dilemman som teori och metodologi har löpande använts analytiskt för en rad olika forskningsprojekt och studier av samhällsfält sedan Billigs bok om ideologiska dilemman kom ut i slutet av åttiotalet. Flera studier ligger inom fälten maskulinitetsstudier och kritisk jämställdhetsanalys. Magnusson (2009) analyserar de repertoarer som används för att prata om ojämlik fördelning av hushållsarbete i hemmet. Dixon och Wetherell (2004) analyserar retoriska manövrer för att legitimera arbetsfördelningen i hemmen. Sheriff och Wetherell (2009) tar sig an den omfattande diskursen där kvinnor förväntas både vara medborgare i samhället och ansvarskännande mödrar i hemmet. I Seymour-Smith m.fl. (2002) analys av medicinska tolkningsrepertoarer handlar det om att män på en och samma gång är ideala patienter (för att de inte uppsöker sjukvården i första taget) och samtidigt dåliga sådana (för att de inte lever tillräckligt sunt). Också under jämlikhetstemat, men med studier förlagda till organisationer och arbetsliv, finns till exempel Kelan (2009), som studerar hur man inom organisationer retoriskt hanterar ojämlikhet i relation till individuella kompetenser.

Benschop m. fl. (2001) gör en jämförande analys mellan polis och bankväsende och visar hur olika typer av essentialiseringar av kvinnor och män fungerar ideologiskt cementerande på en könssegregerad arbetsmarknad. Det generella ideologiska dilemmat kring individuell kontra kollektiv identitet analyseras också av Kim (1999), men då inom ramen för etnisk ojämlikhet i USA. Reynolds och Wetherell (2003) studerar repertoarerna kring singelkvinnor och problematiserar här att singellivet är en social kategori – samtidigt som den byggs upp av individualiteten som berättelse. Även i Couplands studie (2001) om identitet och socialisation av nya trainees i organisationer används det ideologiska dilemmat kring identitet som något strikt individuellt – och samtidigt helt anpassat till organisationens krav på den enskilde.

Studier som mera generellt analyserar politiska ideologier är till exempel Gough (1997) och Condor och Gibson (2007). Gough fokuserar hur historisk tid används inom konservativt och liberalt berättande, där nostalgi och utveckling fungerar som en retorisk resurs, liksom framsteg och urartning. Condor och Gibson tar upp dilemmat med att individen har rätt till ett individuellt ställningstagande – samtidigt som det är legitimt med opinionsbildande verksamhet där denna individuella autonomi ska påverkas. När det gäller det ideologiska dilemmat kring auktoritet och demokrati (och expertisens roll i detta) kan nämnas Dyer och Keller-Cohen (2000), som analyserar hur universitetslärare använder professionella yttranden varvat med personliga anekdoter, samt Engströms (2012) studie av hur dilemmat teori-praktik fungerar som språklig resurs inom sjukvården.

ANDT-undervisningens dilemma

Kunskaper vs värderingar

I en Skolverksrapport från 2000 granskas kvaliteten i 83 skolor, med avseende på kränkande behandling, sex- och samlevnadsundervisning samt undervisning om tobak, alkohol och andra droger. Underlaget bestod dels av skolans egna dokument inom området, dels av besök på skolorna, där man samtalar med och intervjuat olika personalkategorier, elever samt föräldrar. Granskningsgruppen utarbetade tio kriterier för en ANT-undervisning av ”mycket god kvalitet” som man använde i sin bedömning. Sammanfattningsvis sägs att skolorna mestadels, med undantag för vissa gymnasieprogram, uppfyller sina egna målsättningar. Inspektörernas invändningar mot ANT-undervisningen gällde brister i målformuleringar, uppföljning av arbetet, personalens kompetensutveckling, elevmedverkan samt samverkan med föräldrar och övriga samhället (Skolverket 200:103).

En kritikpunkt handlade om att skolornas egna målsättningar (uttryckta i läroplanerna) stämmer dåligt överens med övriga samhällets förväntningar (formulerade i Folkhälsopropositionen och Nationella handlingsplanen för alkohol och drogförebyggande insatser). Denna bristande överensstämmelse menas gälla i två avseenden:

- samhällets förväntningar och krav på undervisningen i dessa frågor är mer långtgående än skolornas, samt att
- skolornas egna målsättningar ligger i första hand på kunskapsnivån medan samhällsföreträdarna förlägger målen till attityd- och beteendenivåerna (Skolverket 2000: 103f).

I detta anknyter man till en mer generell kritik, att skolan inte lyckas med eller tar på tillräckligt stort allvar de samhällsuppgifter som politiken ger dem. Här ser vi ett långdraget diskussionstema, som handlar om vem som ska styra skolan – och på vilket sätt. Det som står på spel är i grunden att skolan både ska vara politiskt styrd, och fristående och professionell att styra sig självt. Politiken och den allmänna debatten beskyller ofta skolan för att vara för sluten och traditionell – och att den egentligen ska kunna lösa sociala problem, sörja för hälso- och livskunskap och foga in elevens hela liv i sitt ansvarsområde. Dagens skola uppmanas att 'se hela eleven'. Men samtidigt finns budskapen att skolan inte får ge sig in på hälso- och sjukvårdens, socialtjänstens eller polisens domäner utan hålla sig till den kunskapsförmedlande uppgiften. Häri ligger ett institutionellt dilemma som kanske blir särskilt tydligt på ANT-området.

De centrala dokumentens mål menas enligt granskarna vara generella och vaga; enda undantagen utgörs av gymnasieskolans omvårdnads- respektive barn- och fritidsprogram, där planerna innehåller mer precisa målsättningar. Även de nationella styrdokumenterna sägs fokusera kunskapsnivån, något som granskningsgruppen kommenterar på följande sätt: "Tillgänglig forskning visar att målsättningar på den nivån snarare bidrar till att öka elevernas nyfikenhet och experimentlusta när det gäller alkohol och droger" (ibid., s 106). Att hålla sig på kunskapsnivån är inte bara otillräckligt utan kan alltså tvärtom bidra till en "prova på-lust". Man drar slutsatsen att det måste till andra kvaliteter i undervisningen. I de kriterier som granskningsgruppen tagit fram för en ANT-undervisning av "mycket god kvalitet" betonas att förutom kunskapsnivån så måste värderings- och attitydnivåerna finnas med (ibid.:109).

Skrivningarna här navigerar mellan kunskap, attityder och beteenden – och de komplicerade relationerna dessa emellan. Kunskap är av tradition en viktig del av skolvärlden, men den anses inte alltid tillräcklig eller vägledande. Attityder har blivit en alltmer självklar del av skolans arbetsområde (livskunskap, värdegrund) – samtidigt som skolan inte ska vara religiöst eller politiskt färgad. Beteenden är något som skolan ska försöka påverka – men inte lösa sociala problem, allvarliga normproblem eller hälsoproblem, för detta har vi andra myndigheter och professionella. Vad återstår då – vad är självklart att skolan ska göra?

I den avslutande diskussionen ställer sig granskarna frågan om vad misstämningen mellan skolans egna mål och samhällets mål kan bero på. Man laborerar här med bristande kunskaper i kommuner och på skolor om de krav som formulerats i t ex. Folkhälsopropositionen, Nationella handlingsplanen eller Alkoholkommissionens betänkande. Det är problematiskt att målen i de nationella styrdokumenterna är kunskapsinriktade. "Även med en mer differentierad syn på kunskapsbegreppet (fakta,

förståelse, färdighet, förtrogenhet) leder sådana målsättningar ofta till en undervisning som är koncentrerad på fakta kring själva drogerna och deras medicinska och sociala skadeverkningar” (ibid:26). Läsaren får veta att sådan fakta- och riskfixering snarare kan öka elevernas nyfikenhet och benägenhet att testa.

Man betonar behovet av en översyn av målen med ANT-undervisningen i skolorna. Om staten har specifika krav och förväntningar på skolan så bör dessa preciseras. Ansvaret för ANT-undervisningen bör fördelas på flera och inte enbart vara rektors uppgift. ANT bör också knytas närmare till hälsoundervisningen och till värdegrundsfrågor. De målsättningar som nu leder till en fakta- och riskorienterad undervisning ”bör formuleras om eller kompletteras med tydliga målsättningar på värderings- och beteendenivåerna. En målsättning som innebär att hos eleverna skapa förståelse och acceptans för en restriktiv tobaks-, alkohol- och narkotikapolitik bör också införas (ibid:136)”.

I ett referensmaterial från Skolverket som utgavs ungefär samtidigt med kvalitetsgranskningen, *Man vet inte var trappstegen är i livet – Perspektiv på tobak, alkohol och narkotika* (1999) förekommer kritik från elevhåll mot den gällande undervisningen, med liknande förtecken. Följande citat från en intervju med en sjuttonårig tjej framställer dock även problemet med att ”väcka den björn som sover” som vi sett tidigare:

Rökning, tobak, alkohol och droger – det kan man. Det har man kunnat sedan man var liten. De kommer hela tiden och tjarar om hur farligt det är och bla, bla, hela tiden. Och det kan man, utantill. Vi har haft temadagar, jag fattar inte hur alla, politiker och lärare tänker. Att man har undervisning om sådant som man redan kan! Det är verkligen knäppt. Så som dom vuxna pratar... du får absolut aldrig prova att röka... och inte heller dricka. Aldrig prova en drog. Då blir man ju mer nyfiken. Då blir man liksom... oh, jag måste testa, eftersom de säger att jag inte får det! (ibid:80).

Att använda sig av vittnesmål från elever ger framställningen viss retorisk styrka – skolmyndigheten ger på så sätt röst åt dem det hela handlar om. Intressant med detta citat, i relation till ideologiska dilemman, är också att här träder en elev fram som på sätt och vis är expert i rollen som icke-expert. Eleven här är föremål för en typ av expertis som befinner sig inom samma elev – hon är reflexiv över sin roll som mottagare av expertkunskap, samtidigt som hon uppvisar expertis. Både erfarenheten och den teoretiska reflektionen samsas i framställningen. Här ser vi ett exempel på hur expertis snarare är en retorisk resurs än något som i alla lägen är förankrat i en specifik position.

Längre fram i samma publikation citeras en forskare som menar att ANT-undervisningen länge dominerats av ”substansen” och av kortsiktiga insatser och perspektiv. ”Visst är somliga kortsiktiga insatser bra. Det behövs till exempel tydliga reaktioner från samhället. Och det är viktigt att information och kunskaper sprids” (ibid:99). Men detta är otillräckligt och här finns ett problem, enligt forskaren: ”Skolan idag ser sig bara som kunskapsförmedlare men borde också ta en roll som uppfostrare” (ibid:99).

I ett särskilt avsnitt berörs effekterna av olika undervisningsprogram och här tar man upp de tre vanligaste metoderna: faktainformation, affektiva metoder och socialpsykologiska metoder/social inlärningsteori. Effekstudier som gjorts sägs visa ganska nedslående resultat när det gäller beteendeförändringar. Slutsatsen av en metastudie över alkohol- och narkotikaundervisning, där man jämfört olika metoder – skräckpropaganda, faktainformation, gruppsamtal – är att den bästa undervisningssituationen är den informella diskussionsgruppen. Skräckpropaganda har visat sig vara en olämplig metod, säger man; ju mer mottagaren är involverad i det oönskade beteendet desto större sannolikhet att budskapet avvisas. Forskaren bakom metastudien listar olika undervisningsinslag som kan främja bruket: faktaupplysning ger mottagarna kunskaper som kan underlätta att börja med droger; upplysningen tar bort fördomar som förhindrar bruk; upplysningen får mottagarna att börja tänka på sig själva som potentiella brukare; upplysningen ger ibland oprecis eller förvriden information som undergräver trovärdigheten i budskapen. Särskilt vissa inslag kan användas av ungdomarna som instruktion om droger – snarare än som förebyggande upplysning (ibid:180 ff).

Kring kunskap görs åtskilliga retoriska överväganden, som inte alltid är lätta att följa. Kunskap är å ena sidan nödvändig, å andra sidan potentiellt farlig, å tredje sidan förbunden med rätt attityd. Det tycks alltså finnas en stark relation mellan rätt kunskap och rätt attityd. Är de ens möjliga att hålla isär? En annan forskare uppmärksammar det problematiska i att nå alla ungdomar om man ger upplysning i en ”överpedagogiserad form” (ibid:196); vidare poängteras att ”ju mindre envägskommunikation desto bättre” (ibid:198). Mer flexibla strategier framhävs, som samtal, där man kan komma nära eleverna och vinna i trovärdighet. Förutom att undvika alltför mycket faktafokusering – särskilt på substanser – så bör moraliserande och skuldbeläggande undvikas (ibid: 261). Så låter det inifrån denna samtalsordning.

Oron för ANT-undervisningens bumerangeffekter återkommer även i mer undervisningsnära material, som exempelvis Alkoholkommitténs *Samtal om alkohol i skolan – ett material för högstadielärare* från 2004. Kommittén tillsattes av regeringen bland annat för att samordna insatser på olika nivåer samt att ta fram en handlingsplan och ansvara för att denna genomförs. Ett viktigt delmål sägs vara att skjuta upp alkoholdebuten. I materialet fokuseras som titeln anger samtalsmetoden, men det betonas redan inledningsvis att det är viktigt att använda sig av ett spektrum av olika arbetsätt. Man låter en NO-lärare på en högstadieskola redogöra för sitt eget arbete med temat alkohol, en kombination av eget berättande, arbete i helklass, grupparbeten och föräldramöten.

’Att undervisa om alkohol och är verkligen svårt’, säger Wolfgang Brunner. ’Det kan snarare bli så att det blir drogpropaganda’. Liksom många andra lärare har han gjort grupparbeten om droger. Eleverna kan snarare bli experter på dessa och bli mer positiva till droger än de var innan. Därför är det viktigt att använda flera olika arbetsätt och försöka fånga in och utgå från elevernas frågeställningar” (Alkoholkommittén:13).

Wolfgang Brunner ... tyckte att han inte nådde fram till eleverna, deras värderingar och attityder. Han ville få reda på, hur de såg på alkohol, framför allt ville han få en rakare dialog kring detta (ibid:14)

Expertis är ett begrepp som ofta har positiva konnotationer, till bättre och säkrare vetande. Men i resonemanget om elever som experter kvalificeras det hela: kunskapsbaserad expertis kan vara både bra och dålig. Det handlar här även om möjligheten av att få vara expert och om den är lika för alla (i det här fallet för lärare och elev). Vi är återigen tillbaka till sambandet mellan rätt kunskap och rätt attityd – som inte kan bedömas rätt av vem som helst.

Samtal sägs med fördel kombineras med metoder som värderingsövningar, rollspel och ämnesövergripande arbete. Ett problem med att genomföra samtal i skolan sägs vara att "den stora delen av lärarkåren har en utbildning som inte omfattar samtalet som arbetsätt" (ibid:21). Samtal framstår som den ideala arbetsformen och man kan fråga sig varför den fått denna särställning. En förklaring skulle kunna vara att samtalet ger möjlighet att få kontroll över hela länken kunskap–attityder-beteenden, i synnerhet de två förstnämnda. Samtal beskrivs ju ofta som en metod att "komma närmare" och "nå fram" till eleverna. Med samtalsformen ska läraren få bättre grepp om huruvida rätta kunskaper åtföljs av rätt attityd hos eleverna – detta som är så centralt för att avvärja kunskapens kontraproduktiva effekter. Beteenden beskrivs som svårare att komma åt, men att samtalet möjligen öppnar för att greppa och påverka handlingar på ett annat sätt än de mer traditionella och distanserade undervisningsmetoderna.

I det nya undervisningsmaterialet: *Läromedel om ungdom och alkohol* (2011) producerat av Sprit- och Vinleverantörsföreningen och Sveriges Bryggerier, lyfter man fram att skolans alkoholförebyggande arbete inte har någon given plats i kursplanerna. Begreppet ANT nämns ett par gånger och då i formuleringar som handlar om att eleverna ska få kunskaper om drogers inverkan på hälsan. Det framhålls att den ansvariga personalen givetvis bör ha goda kunskaper om alkohol och adekvat utbildning – men detta räcker inte. Skolan bör därtill använda sig av "moderna läromedel som bygger på affektiva samt elevaktiva metoder och arbetsätt" (ibid:140). Inom ramen för den enskilda meningen syns här ett avgörande ideologiskt dilemma, att ett läromedel kan vara både affektivt orienterat och att det kan användas i elevaktiva arbetsätt. Här summeras det som Billig m fl talar om: skolan ska lära ut, och eleverna ska lära sig själva – och dessutom förenas kunskapsstoff med affektivt orienterad framställning.

Hur förhåller sig då Skolverket till effekterna av ANDT-undervisningen och förhållandet mellan fakta/kunskaper och värderingar/attityder? Dokumenten är något motsägelsefulla. I verkets Delredovisning av regeringsuppdraget (20110429) finns skrivningen att "Förväntningarna på undervisningen bör dock anpassas så att den blir realistisk och tar fasta på uppnådda kunskapsmål och inte på beteendeförändringar (ibid:4)". Senare i texten, där man listar angelägna områden för utbildningsinsatser för skolpersonal, betonas dock lärarens förmåga att vad gäller "social och känslomässig utveckling" hos eleverna. I Redovisning av regeringsuppdrag (20110930) betonas vikten av skolans värdegrundsarbete (ibid:8). Vidare utpekas målen med regeringens

ANDT-strategi som särskilt relevant för myndighetens verksamhetsområde: ”Antalet barn och unga som börjar använda narkotika och dopningsmedel eller debuterar tidigt med alkohol eller tobak ska successivt minska” (ibid:3). De ideologiska dilemman som vi arbetat med dyker här upp igen. Skolan ska vila på en specifik värdegrund – samtidigt som den inte ska vara religiöst eller politiskt färgad. Kunskap och expertis blir sättet att försöka lösa detta problem. Men så uppstår problemet i ny form, eftersom även expertbaserad kunskap är tvingande och ämnad att ge rätt värderingar. För elevernas del gäller att de ska formas till rationella och självständiga agenter som fattar informerade och kloka beslut. Dessa beslut ska vara baserade på individuella överväganden om för- och nackdelar med i det här fallet olika handlingsval i relation till alkohol, narkotika, tobak och dopningspreparat. Men – dessa är samtidigt redan förskrivna av en betydligt större politisk gemenskap.

Lärrarstyrning vs elevstyrning

Ett ytterligare tema i regeringsuppdraget till Skolverket handlar att komma bort från vad som benämns traditionell undervisning på området och i stället närma sig elevernas egna tankar, frågor och erfarenheter. På så sätt tänks undervisningen bli mer angelägen för de unga (Skolverket 20110120:2). Denna strävan kommer till uttryck i lite olika versioner i dokumenten vi har gått igenom.

I rapporten från den nationella kvalitetsgranskningen (2000) berörs återkommande behovet av nytänkande. I de kriterier för en ANT-undervisning av ”mycket god kvalitet”, ingår att skolan använder (just) ”moderna ANT-läromedel som bygger på affektiva och elevaktiva metoder och arbetssätt” (ibid:108). Elevmedverkan specificeras till att handla dels om att undervisningen ska utgå från elevernas situation, förutsättningar och erfarenheter, dels om att elevaktiverande metoder och arbetssätt ska användas i undervisningen (ibid:109). Huvuddelen av de granskade skolorna sägs använda traditionella läromedel, som berör faktanivån, och elevmedverkan i undervisningen ska vara ovanlig bland de undersökta skolorna. Det tas som regel alltför liten hänsyn till elevernas egna föreställningar och erfarenheter, säger man, vilket får återverkningar på möjligheterna att få eleverna att ifrågasätta sina attityder och vanor när det gäller tobak, alkohol och andra droger (ibid:122ff). Här följer ett par citat om problemet, det första avser barn, det andra ungdomar:

Att alltför ensidigt belysa riskerna med ANT, utan att bjuda in till dialog och diskussion om barnens erfarenheter, kan tom. göra det svårare för barnen att ’förstå sig på ANT’ (ibid:129)

Om eleverna upplever att lärarna inte pratar om ’verkligheten’ utan i ett moraliserande syfte att uppfostra barnen är det högst sannolikt att ungdomarna distanserar sig från det som sägs /.../ Risken är att det läraren undervisar om upplevs som något som ’inte angår oss’ (ibid:130).

Med traditionell undervisning tycks granskningsgruppen alltså syfta på lite olika saker: faktainriktning, riskfixering, moralisering, uppifrånstyrning, verklighetsfrånvändhet. Men genom flera andra texter så står det klart att någonting står på spel här. Mot de ovan uppräknade riskerna med traditionell undervisning kan vi också se en upphöjning av kunskapsmål, riskmedvetenhet, värdegrund, skolans ansvar,... Varje ställningstagande har på detta fält en motbeskrivning – lika giltig, beroende på vilket ärende författaren har.

I referensmaterialet *Man vet inte var trappstegen är i livet* (1999) tar man från liknande utgångspunkter upp behovet av nytänkande i undervisningen. ”Moraliserandet har ingen plats i kommunikativt arbete. Såväl unga som äldre slår då dövörat till” (ibid:17). Undervisningen om bland annat alkohol upplevs inte som trovärdig av ungdomar, då den ofta har en underton av moral och olust. Bristande trovärdighet menas också ha sin grund i att vissa saker är tabu, t ex. att tala om ruset i förstående termer. Hälsoarbetet förutsätter komponenter som glädje, humor och gemenskap – detta är grunden för skolanda och goda läroprocesser (ibid:17). Den traditionella modellen att använda sig av före detta missbrukare sägs inte fungera särskilt bra. Det hela blir en sorts socialt reportage, som ungdomarna visserligen tycker det är intressant att lyssna till men som inte har med deras eget liv att göra. Det finns en risk att missbrukaren inte blir det varnande exempel som det var tänkt. Om personen har tagit sig ut ur missbruket och kan ägna sig åt att prata i skolor så kan han eller hon i stället bli ett identifikationsobjekt (ibid:235). En citerad forskare menar att undervisningen bör undvika att ytterligare förstärka ungdomens naturliga trots gentemot vuxengenerationen; något man inte löser med information utan bättre med diskussioner som förankras hos ungdomarna själva (ibid: 196). Ju mindre envägskommunikation desto bättre hävdar en annan forskare (ibid:198). Forskarnas råd får stöd i intervjuerna med ungdomarna. Undervisning till ungdomar menas ofta ha ett vuxenperspektiv. En av de intervjuade ungdomarna menar också att den uppifrånkommande informationen är ett problem; eleverna blir sällan inbjudna till en dialog med de vuxna. Intervjupersonen är också kritisk mot att undervisningen lätt omvandlas till ”inte”-frågor, dvs. man närmar sig ämnet med negativa förtecken: du ska inte röka, du ska inte dricka (ibid:193).

Identifikation och igenkänning är ett sätt att arbeta med social påverkan, ett arbetssätt som betonas idag. Men även här finns fallgropar: identifikationen måste ske på rätt sätt beroende på objektet. Identifikationen med en hälsomedveten idrottsman kan ske genom sammankoppling och spegling. Den sortens identifikation är inte lämplig när de gäller den för detta missbrukaren utan bör ske med andra förtecken, i form av en distanserad förståelse. Den elev som ser sig själv i missbrukaren är farligt ute. Missbrukaren ska förstås som ett avskräckande exempel, inte som en möjlig framtid för den egna personen. Kanske är det inte bara avståndstagandet från skräckpropaganda utan även risken för denna ”felaktiga” identifikation/igenkänning som lett till att man numera avstår från att bjuda in före detta missbrukare till skolorna?

Referensmaterialets avslutande delar handlar om samtalet som arbetsmodell och låter inledningsvis en lärare med lång erfarenhet vittna om att behovet av samtal är

större än behovet av information på detta område (ibid:221f). Hur är då den goda samtalsledaren? Bland de råd som ges av erfarna samtalsledare så ingår att "släppa dagordningen" och närma sig ungdomarnas vardag. För detta måste man vara lyhörd, ha vana att tala med unga, ha respekt för ungdomar och att inte "köra över" dem. Man måste kunna träda tillbaka, mer "hålla i trådarna" än styra upp mötena enligt en given agenda (ibid:249). Här ett citat från en samtalsledare, som hanterar dilemmat mellan auktoritet och demokrati i sakfrågan:

Det bästa är när jag pratat så litet som möjligt. Då känner jag att nu har jag fått igång en kommunikation med eleverna, så jag styr bara lite grann. Det skall fånga deras intressen, det som är angeläget för dem. Vi har släppt mycket av detta att det är vi som skall komma med kunskap, tankar och idéer. Eleverna skall möta varandra utifrån sin erfarenhet och vi skall hjälpa dem att samtala med varandra, vara handledare där. Vi skall hjälpa dem i den processen (ibid:249–250).

Det är här fråga om ett aktivt lyssnande där samtalsledaren använder sig av sin professionella kunskap och sina erfarenheter. Viktiga principer i denna mer aktiva roll är att ge förslag och alternativ snarare än råd och anvisningar, undvika varför-frågor, peka på samband, inte ta över problemlösning utan låta den unge själv finna vägar och lösningar. Det handlar även om att aktivt förstärka det som är viktigt. En samtalsledare: "Ibland måste man styra lite också, man kan inte bara sitta och lyssna och vara lyhörd. Man måste ju kunna känna av stämningar och förstå om det verkar vara viktigt för den här personen" (ibid:251). I det följande betonas att man ibland behöver avbryta lite mer hårdhänt för att alla ska få komma till tals, att undvika att samtalen blir terapeutiska, att själv inte vara alltför pratglad, utan ha förmågan att vänta ut eleverna och, som en summering, betonas vikten av att se sig själv som "handledare" (ibid:251ff). Ledaren styr – och ledaren styr inte.

Ett ideologiskt dilemma här rör relationen mellan samtal och information, där det första sker mellan jämbördiga parter och det andra befinner sig i en mera hierarkisk relation, där ena parten ger sakkunskap till den andra. Ett intilliggande dilemma ser vi i att den erfarenhetsbaserade kunskapen är något som aktivt eftersöks idag (som en motpol till den professionella och myndighetslegitimerade), samtidigt som de individuella erfarenheterna inte vara för närgångna och utlämnande. Samtalsledaren ska alltså, parallellt med avlockandet av mer elevnära erfarenheter, hålla ställningarna mot det (alltför) privata. Detta framkallar i sin tur det retoriska behovet av att göra en något krystad åtskillnad mellan "personligt och privat".

I Alkoholkommitténs lärarhandledning *Samtal om alkohol i skolan* (2004) är utgångspunkten i allt väsentligt densamma: För att nå målet med uppskjuten alkoholdebut så måste skolan förnya pedagogiken, ett arbete på flera nivåer: att skapa dialog om alkohol med eleverna, utgå från deras egen verklighet, att arbeta systematiskt och konsekvent med elevernas sociala och emotionella kompetens, att tänka igenom hur man ska arbeta generellt hälsofrämjande och förbygga alkoholskador (ibid., s 9f). En lärare som arbetat med alkoholundervisning menar att på det här området är eleverna

mycket känsliga för om det sker på lärarens eller på deras egna villkor. Det centrala är att få igång elevernas frågande, och det är först med elevernas inte bara fysiska utan även mentala närvaro som dialogen kan börja (ibid:13). Lärarefarenheter säger också att det är nödvändigt att alternera mellan att arbeta i helklass och i smågrupper. Man använder helklassen till att få igång eleverna, så att så många som möjligt vågar yttra sig. Sedan använder man smågrupperna till fördjupande samtal och dialog om vad som är rätt och fel. ”Dels är det elever som inte dricker alls, som är ganska upprörda och provocerande. De som dricker mycket blir provocerade av dem som inte dricker. Och hur vill jag leva? Den frågan kommer upp automatiskt. Är det rätt att långa till småsyskon?” (ibid:17). Att på detta sätt ”starta processer” är att arbeta långsiktigt med att bygga elevers attityder och värderingar (ibid: 18). Livet är för dagens öppet på ett annat sätt, valen framstår som oändliga och alternativen i identitetssökandet likaså. ”Det svåra är att välja rätt – och det blir också allt besvärligare att veta vad som är rätt” (ibid:22). Det är här som behovet av att få dryfta situationen med andra människor kommer in. Ställningstaganden ska, i en socialliberal logik, tas av reflekterande individer. Men det är också så, att de rätta valen redan är definierade – och byggandet av attityder är en självklar del av skolans arbete.

Det görs en poäng av distinktionen mellan samtal/dialog och debatt/diskussion. I dialogen är det fokus på lärande, det blir ett möte, man lyssnar och reflekterar, tolererar, olika alternativ är intressanta och möjliga, man försöker förstå och mötas, man blottar sig själv och det kräver mod. I diskussionen är det däremot fokus på handling, man granskar och värderar olika alternativ, man strävar att få den andre att tycka som man själv, man försöker vinna med hjälp av argument, den som segrar framstår som bäst. I samtal om hälsofrågor är det viktigt att inse skillnaden. Många lärare uppges ha större svårigheter med att leda samtal än diskussion (ibid:23).

Att leda samtal med eleverna i det känsliga ämnet alkohol kan innebära att man får stå ut med att eleverna säger ”fel” saker och har ”fel” värderingar. Som lärare är man van vid att sitta inne med de rätta svaren. Det är ”en speciell konst att släppa detta, att invänta elevernas tankar”, menar en forskare. Om eleverna känner till vad läraren anser så uppstår problemet med social önskvärdhet: eleven ger det svar som läraren förväntar sig, vilket inte ger upphov till ny och bestående kunskap. Läraren måste lägga band på sin iver att rätta till när eleven ger uttryck för en icke gångbar åsikt. Man måste med andra ord våga ge plats för oliktankande (ibid:36). Här är det centralt att samtalsledaren visar en icke-dömande och icke-moraliserande attityd (ibid:37). Det hela är dock inte okomplicerat. Som vi sett så understryks att man ska som samtalsledare ”släppa dagordningen”. Samtidigt betonas att om eleverna blir ”alltför mycket lämnade att föra samtal utan en vuxen handledare, kan det ibland vara svårt att upprätthålla en jämlik dialog”, t ex. så kan någon ta makten över samtalet och agendan (ibid:45).

På samma sätt blir frågan om struktur eller inte struktur i samtalet lite svår att reda ut. I samtal med unga är det, så som talordningen går, viktigt att ha ett program, schema och teman, men också ge utrymme för spontanitet och improvisation. En skolforskare säger att det är ”de vuxna som bestämmer temat men det behövs utrym-

me för elevernas initiativ. Men om man undviker struktur, då kan det bara bli löst prat" (ibid: 45) För att undvika "social happening" behövs tydliga mål. Man ska alltså vara lyhörd för eleverna, deras erfarenheter, det som är angeläget för dem. Men samtidigt hålla i minnet att målsättningen med samtal om alkohol är att skjuta upp alkoholdebuten, minska berusningsdrickandet för att därigenom minska fall av våld och olyckor. För samtalsledaren blir en central frågeställning: "Hur kan vi bli bättre på att lyssna, att stå ut med att eleverna säger fel saker och ge plats för och samtidigt vara tydliga med vår egen inställning?" (ibid:46).

I materialet *Prata om alkohol* (2011) som tar upp ett antal olika arbetssätt och övningar, vilka primärt vilar på socialpsykologiska och affektiva metoder, uttrycks samma dilemma. Övningarnas syfte är att lära eleverna att säga nej till alkohol, genom att "öva individen att själv påverka sin situation och välja sitt beteende samt motstå social press, gruppptryck.../.../Skräckpropaganda och pekpinna undviks i största möjliga mån" (ibid:10). När det gäller värderingsövningar så betonas att det inte finns några "rätta" svar, utan att alla får ha sin egen åsikt. Det är viktigt att samtalsledaren är neutral, att inte värdera eller bedöma åsikter, ens om de verkar stötande. Däremot kan man ställa följdfrågor så att eleverna får motivera sina uppfattningar. Avsikten är att få eleverna att reflektera och göra aktiva ställningstaganden. Som en "komplikation" med värderingsövningar nämns att det kan uppstå öppna motsättningar i gruppen. Samtalsledarens uppgift är då inte att försöka dölja konflikten utan att lyfta upp den på bordet. Moderatoren ska främja kommunikationen, vara intresserad, summera och tydliggöra argument – inte avge omdömen, utgöra facit eller filter. Man måste motstå elevernas benägenhet att dikotomisera, se saker i svart-vitt och att avkräva moderatoren "klara besked" (ibid:10–12). Den egna åsikten är obligatorisk, samtidigt som målet med verksamheten är konsensus.

Instruktionerna till att leda gruppsamtal innehåller samma balansgång som vi mött tidigare: "Det är viktigt att hålla diskussionen på rätt kurs samtidigt som det spontana samtalet måste tillåtas. Du måste dock vara så tydlig så att det ämne ni skall behandla verkligen diskuteras och så att värderingsgrunderna provas" (ibid:12). Å ena sidan för man fram fakta om alkohol, t ex. i ett elevmaterial om "Effekter av alkohol", där uppgiften är att koppla samman kroppsliga organ med alkoholpåverkan (ibid:30ff), eller i övningen "Sant eller falskt" om alkohol, där lärare läser upp olika påståenden kring alkohol och dess risker och eleverna ska ta ställning om påståendet är falskt eller sant (ibid:78ff). Å andra sidan betonas att när det gäller värderingsövningar, så finns inga "rätta" eller "givna" svar (ibid:64f). Eleverna måste påminnas om detta, som t ex. i övningen "Vad skulle du säga?" som handlar om att diskutera förhållningssätt till en person som hamnar i problem med alkoholen (ibid:84). Samtidigt såg vi tidigare exempel på förhållningsregler till lärare om tolerans vad gäller elever med "fel" inställning och som levererar "fel" svar – vilket blir lite motsägelsefullt.

Förebyggande vs främjande

Som vi såg så uttryckte sig Skolverkets nationella kvalitetsgranskningsgrupp kritiskt angående "riskfixerade" insatser (Skolverket 2000:126), vilka brukar förbindas med förebyggande upplägg. Med hänvisningar till viljeinriktningar i Folkhälsopropositionen och i Alkoholpolitiska kommissionen så betonas vikten av att intensifiera ANT-undervisningen och utveckla den mot ett mer helhetsbetonat och allmänt hälsofrämjande arbete (ibid:126). "Att ensidigt belysa riskerna på ett stelt och informativt sätt är inte alls att föredra" (ibid:131).

Begreppen främjande och prevention används omväxlande i regeringens uppdrag till Skolverket om att utforma utbildningsinsatserna på området (20110125). Inledningsvis sägs att insatserna ska utgå från förebyggande åtgärder som är baserade på forskning och beprövad erfarenhet (ibid:1). Hälsofrämjande skolutveckling innebär långsiktigt arbete med ANDT. Vidare behövs ett arbete "med generell skolutveckling för att elever ska uppnå goda resultat och trivas i skolan och att öka kvaliteten i den specifika undervisningen om alkohol, narkotika, dopning och tobak (ibid:2)". I ett Skolverksdokument, *Främja och förebygga – olika innebörd och perspektiv* (20120112) gör man en tydlig distinktion mellan förebyggande och främjande, och argumenterar för vinsterna med ett främjandeperspektiv på hälsofrågor. Främjande förbinds med det positiva, friska och samlade förhållningssättet medan förebyggande förbinds med det negativa, sjuka och selektiva förhållningssättet. I de olika materialen talar man således om främja och förebygga som två skilda perspektiv, som inte är varandra uteslutande. Så som distinktionen framställs så värderas perspektiven dock olika genom att förbindas med begrepp som skiljer sig i laddning och valör. Man kan här även urskilja en kritik mot att undervisningen lagt alltför stort fokus på förebyggandeperspektivet. "...erfarenheterna från t ex. hälsoarbete i skolan visar att trots att man tar ordet främja i sin mun är man egentligen inriktad på att förebygga sjukdom" (ibid:203).

Enligt en citerad dansk forskare så är det stor skillnad mellan begreppet *hälsoskola* och *hälsofrämjande skola*. De signalord som används för att beskriva de två skoltyperna överensstämmer i flera avseenden med uppställningen ovan av distinktionen mellan prevention och främjande. Så här framställs några av skillnaderna mellan skoltyperna (ibid:207): Den moraliserande hälsoskolan är inriktad på sjukdom och hälsa är ett stängt begrepp. Den demokratiska hälsofrämjande skolan fokuserar livskvalitet och har ett öppet hälsobegrepp. Hälsoskolans pedagogik har som mål att förändra elevernas beteenden och det är läraren som bestämmer hur detta ska ske. Hälsofrämjande skolan har däremot som mål att öka elevernas handlingskraft och utgår då från elevbestämmande. Om vi här ersätter "moraliserande" med "auktoritär" så får vi syn på dilemmat mellan auktoritet – demokrati.

Antonovskys distinktion mellan det patogena och det salutogena perspektivet frammanas i detta sammanhang för att ytterligare belysa skillnader i hälsoarbetets inriktning. Retoriskt brukar den vanligtvis användas för att betona det hälsofrämjande perspektivets fördelar i jämförelse med det förebyggande. Så också här. Men samtidigt betonas att det ena inte utesluter det andra, att båda behövs, att det inte finns nå-

gon motsättning: Den salutogena teorin kompletterar ”det preventiva tänkandets fixering vid sjukdomar, symtom och riskfaktorer. Det salutogena letar i stället efter det som bygger upp, det som ’skyddar’ hälsan, s.k. frisk- och skyddsfaktorer” (ibid:208). Främjande verkar numera visserligen vara det som föredras framför förebyggande, både av pedagogiska skäl (för att undvika negativa reaktioner och bumerangeffekter samt skapa handlingsberedskap) och av demokratiska skäl (för att det är mer förenligt med jämlikhet och medbestämmande). Samtidigt verkar preventionensperspektivet inte kunna undvaras på området. Främjande behöver, som formuleringen ovan lyder, kompletteras med prevention.

I handledningsmaterialet *Samtal om alkohol i skolan* så hänvisar man till ett tidigare regeringsuppdrag, från år 2001. Skolverket och Folkhälsoinstitutet uppdrogs då att redovisa vad skolan kunde göra för att bidra till förebyggandet av alkoholskador. I uppdraget, som redovisades 2003, underströks vikten för skolan att arbeta både förebyggande och främjande (refererat i Alkoholkommittén 2004:5). I Alkoholkommitténs egna slutsatser betonas vikten av att tänka igenom upplägget för undervisningen i alkohol ordentligt och tillsammans. Bland annat bör man ställa frågan: ”Hur ser balansen ut mellan ett risk/sjukdomstänkande och ett främjande/stärkande perspektiv?” (ibid:55). Riskperspektivet handlar om att skapa ett riskmedvetande för att förhindra missbruk och dess konsekvenser. I skyddsperspektivet ingår att ”utveckla skolmiljön, utveckla samverkan med föräldrar och att stimulera diskussioner för att bättre förstå sig själv, sina handlingar, bevekelsegrunder mm” (ibid:56). Återigen – båda behövs.

Som nämndes ovan så använde regeringen begreppen förebyggande och främjande omväxlande i sitt senaste uppdrag åt Skolverket (20110125). Hur ser då skrivningarna ut i Skolverkets redovisningar av uppdraget? I lägesrapporten 2010 finns ett särskilt avsnitt om främjande och förebyggande insatser. Till förebyggandet räknas insatser för att förbättra skolklimatet och elevernas skolprestationer och därigenom ge förutsättningar att minska bruket av ANDT (Skolverket 20100920:7). Hit hör samverkan kring barn som far illa och barn och unga i riskzonen. Under främjande faller att arbeta för jämställdhet och att stödja elevhälsans arbete med främjande av psykisk hälsa. Hälsofrämjande skolutvecklingsarbete utgörs av ”elevernas lärande och motivation, ledarskap och föräldrasamarbete” (ibid:8). I slutsummeringen sägs att ett ”gott skolklimat och goda skolprestationer är en viktig skyddsfaktor när det gäller att förebygga alkohol-, narkotika-, dopnings- och tobaksbruk hos eleverna” (ibid:10).

I Skolverkets Delredovisning av regeringsuppdrag (20110429) hänvisas i ett särskilt avsnitt till forskningen kring effekter av undervisningen på området – detta eftersom uppdraget tydligt tryckt på att insatserna ska vila på forskning och beprövad erfarenhet. Genomförda studier sägs peka på vikten av att å ena sidan uppmärksamma riskfaktorer och å den andra sidan förstärka skyddsfaktorer. Till de förra hör vantrivsel i skolan och låg studiemotivation, till de senare hör trivsel i skolan och skolframgång. Ett medvetet arbete med att stärka de nämnda skyddsfaktorerna sägs därför vara ett sätt att minska riskerna för att eleverna hamnar i missbruk och tobaksbruk (ibid:3). Som återkommande betonas vikten av ”balans mellan ett risk- och ett främjandeperspektiv” (ibid:8).

I Redovisning av regeringsuppdrag (Skolverket 20110930) utpekas tre fält som skolans insatser mot ANDT ryms inom: att arbeta med främjande insatser för goda resultat och trygghet; att uppmärksamma utsatta elever; att samverka med andra myndigheter kring elever i svårigheter och i behov av stöd. Dessa tre fält sägs rymmas inom arbetet med hälsofrämjande skolutveckling. Skolverket betonar att elevhälsan har en central roll i sammanhanget; här används både främjande- som förebyggandetermerna: ”Framför allt är det viktigt med hälsofrämjande insatser innan missbruket har utvecklats. Skolan måste även kunna arbeta förebyggande, dvs. personalen behöver kunna känna igen utsatthet och symptom för att tidigt kunna upptäcka missbruk (ibid:4)”. Med hänvisning till Folkhälsoinstitutets arbete och till Socialstyrelsens Sociala rapport från 2010 så hävdas att den viktigaste skyddsfaktorn för barns och ungdomars hälsa genomförd skolgång med godkända betyg. – och att alkoholmissbruk och drogexperimenterande har samband med svårigheter i skolan, mindre engagemang och skolk (ibid:5).

Under dikotomin främjande-förebyggande ligger ett klassiskt skolideologiskt dilemma, det mellan att inrätta en skola för alla respektive arbeta med specialsydda åtgärder för de elever som behöver särskilda insatser. Främjandet av allmän hälsa riktar in sig på hela kategorin, medan förebyggandet primärt riktas mot de som redan visat sig ha svårigheter och problem – i identifikation, uppförande eller på annat sätt. Även här ser vi ett ideologiskt dilemma i materialet – att användas för att prata och skriva skolans politik.

Avslutande analys

Resonemangen i dokumenten anknyter i flera avseenden till forskning om förändrade styrningsformer vad gäller social- och hälsopolitik under efterkrigstiden. Studier av det tidiga folkhemmets reformarbete har belyst paternalistiska experter som bedrev monolog, ”pekade med hela handen” och strävande ”att lägga livet tillrätta” för medborgarna, i såväl det stora som det lilla livet (Hirdman 1989). Över tid blev detta sätt att styra allt mindre effektivt och fick dessutom legitimitetsproblem. En vattendelare på hälsoområdet var den omdebatterade ”Brödkampanjen”, som uppmanade svenska folket att äta sex till åtta skivor bröd om dagen. I samband med det folkliga löje som uppstod kring budskapet och dess avsändare, började man tala om bumerangeffekter. Andra styrningsformer utvecklades och fick successivt större betydelse, som att styra genom gemenskap, interaktivitet, identifikation, dialog – kort sagt mer demokratiska former. Rörelsen gick bort från pekpinnar och faktainpräntande till varsamt vägledande värderingsövningar. Samtidigt var det uppenbarligen så att mer handfast styrning inte kunnat undvaras helt, vilket blir synligt inte minst inom skolans hälsoarbete.

Ovanstående trend ledde bl. a. till att man inom ANT-undervisningen utvecklade metodmallar för fria och dialogiska samtal – men där utgången av diskussionen var given (Palmlblad & Eriksson 1995: 93ff). I vår studie har detta generella styrningsdilemma förankrats i skolans värld, i en specifik fråga. Men också mera generellt i skolan under senare tid har vi sett hur flera basala ideologiska dilemman har varit medel

för tal och politik. Det finns, inte minst, här en aldrig avslutad diskussion som bygger på historiebruk: går skolan framåt, och är det i så fall av godo? Här står sig vikten av tradition och nostalgi – men naturligtvis också vurmen för den moderna skolans ständiga utvecklingsrörelse. Mot pläderingen för tradition kan invändas att vi i själva verket har en föråldrad skola. Mot pläderingen för den nydanande skolan kan invändas att den snarast är urartad eller flummig. Vi har sett flera exempel på detta pendlande i talet om ANDT-undervisningen, men mönstret är också mera generellt för vår tids tal om skolutveckling.

Att navigera rätt mellan fakta och värderingar är ett gammalt skoldilemma men det får givetvis en särskilt aktualitet idag, givet påbuden till skolan att ägna sig mer åt att förmedla ”hard facts” till eleverna och mindre åt ”flum”. Till de senare kan väl undervisning som syftar till att bearbeta värderingar/attityder räknas. Här verkar diskussionen på många sätt gå åt motsatt håll: ANDT-undervisningen sägs fokusera *för mycket* på fakta och *för litet* på bearbetning av värderingar. Fakta sägs rentav vara kontraproduktiva; man kan alltså få för mycket fakta, vilket onekligen ter sig udda i dagens skolpolitiska klimat, med dagens starka betoningar på evidens-baserad kunskap – en kunskap som då å andra sidan behöver ackompanjeras med värderingar, personliga erfarenheter, identifikation osv. Vi kan se vilket dilemma som vilar här: attityder och värderingar ska vara frukten av fria individuella överväganden, men i den stund som eleverna kommer fram till fel slutsats och till fel attityd – då behövs fakta och styrning av hårdare slag.

I dilemmat lärarstyrning vs elevstyrning finns likaså en längre historia, som vi hänvisat till. Vi menar att expertis och status som kunskapsbärare är en retorisk sak, kanske särskilt i vår tid av demokratiserat tilltal och allas medskapande genom olika typer av ’dialoger’. Den historiska logiken där experten helt enkelt hade en kropp och en position är idag väsentligt mera intrikat (Börjesson, Palmblad & Wahl 2005). Expertis kan numera finnas hos alla och envar – ingen och alla kan göra anspråk på en kunskapsmässig överhöghet, åtminstone potentiellt. Det handlar här nämligen om inget mindre än den jämlika demokratin – som samtidigt inte kan gå hela vägen till kunskapsmässig – eller värdemässig – relativism. Expertis är i alla händelser något som retoriskt kan distribueras till samtliga inblandade kategorier – beroende på vilket ärende som ligger för handen.

Distinktionen förebyggande vs främjande verkar vara av lite senare datum. Den är inte enbart en skolintern fråga utan kan länkas till en bredare diskussion på hälsoområdet och här olika strategier, för hälsoarbetet. Här har dikotomin allmän pedagogik vs speciell pedagogik haft en viktig diskursiv roll (en motsvarighet till kriminalpolitikens allmänprevention och individualprevention), liksom den än mera generella socialliberala vändan mellan ’en politik för alla’ och ’en politik för den enskilde’ (Forsell 2012). Vi har systematiskt försökt bena ut hur ideologiska dilemman bygger upp skolpolitik och skolutveckling på ANDT-undervisningens område.

Skolutveckling är idag ett honnörsord som på ett plan framstår som självklarhetens politik. Det handlar om värden och mål som knappast kan motsägas: skolan måste arbeta systematiskt mot större målpuffyllelse, skolan ska fostra i linje med sin och

samhällets värdegrund, skolan ska verka på en demokratisk grund, skolan ska verka på en solid kunskapsgrund osv. Alla dessa ting är just av det givnas karaktär (Börjesson 2012). Men vid ett närmare påseende är skolpolitiken sällan så självklar och konsensusartad. I själva verket visar detaljerna i programmatiska texter att det alltid finns pendlingar mellan ideal, och elaborerat språkligt arbete för att hantera alla de saker som står på spel. Vi har inte arbetat efter linjen att skolretoriken idag är ologisk eller illa genomtänkt. Istället så har vi, med hjälp av det analytiska verktyget ideologiska dilemman, försökt visa på en mera grundläggande förutsättning för talandet.

Referenser

Myndighetsmaterial och offentligt tryck

- Alkoholkommittén (2004) *Samtal om alkohol i skolan – ett material för högstadielärare*. Stockholm.
- Regeringskansliet (20110125) *Uppdrag till Statens skolverk att utforma utbildningsinsatser om alkohol, narkotika, dopning och tobak*.
- Skolverket (20110429) *Delredovisning av uppdrag om att utforma utbildningsinsatser om alkohol, narkotika, dopning och tobak*.
- Skolverket (20120112) *Främja och förbygga – olika innebörd och perspektiv*.
- Skolverket (1999) *Man vet inte var trappstegen är i livet – Perspektiv på tobak, alkohol och narkotika*. Stockholm: Liber Distribution.
- Skolverket (2000) *Nationella kvalitetsgranskningar*. Skolverkets rapport nr 180. Stockholm: Liber Distribution.
- Skolverket, *Redovisning av uppdrag om lägesrapport avseende verksamheten inom alkohol-, narkotika-, dopnings- och tobaksområdet* (20110930).
- Sprit- och vinleverantörsföreningen (2011) *Prata om alkohol: Läromedel om ungdom och alkohol*. Stockholm.

Övrig litteratur

- Andersson, B. (2008) *Förebyggande arbete i skolan: Utvärdering av ett samarbete mellan Mobilisering mot narkotika och Göteborgs Stad inom Trestadssatsningen*. Göteborgs universitet/Göteborgs Stad: Social resursförvaltning.
- Benschop, Y., L. Halsema & P. Schreurs (2001) "The Division of Labour and Inequalities Between the Sexes: An Ideological Dilemma", *Gender, Work and Organization*, 8 (1): 1–18.
- Billig, M. (1991) *Ideology and Opinions: Studies in Rhetorical Psychology*. London: Sage.
- Billig, M. (m.fl.) (1988) *Ideological Dilemmas. A Social Psychology of Everyday Thinking*. London: Sage.
- Billig, M. (1996) *Arguing and Thinking. A Rhetorical Approach to Social Psychology*. Cambridge: Cambridge university press.
- Börjesson, M. (2012) "Making School Development Credible. Text, Context, Irony", *Scandinavian Journal of Public Administration*, 15 (1): 21–39.

- Börjesson, M., E. Palmblad, & T. Wahl (2005) *I skötsamhetens utmarker: Berättelser om välfärdsstatens sociala optik*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Cavallaro Johnson, G. (2008) "Making visible an ideological dilemma in an interview narrative about social trauma", *Narrative Inquiry* 18 (2): 187–205.
- Condor, S. & S. Gibson (2007) "Everybody's Entitled to Their Own Opinion: Ideological Dilemmas of Liberal Individualism and Active Citizenship", *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 17, 115–140.
- Coupland, C. (2001) "Accounting for change: a discourse analysis of graduate trainees talk of adjustment", *Journal of Management Studies*, 38 (8): 1103–1119.
- Cuijpers, P. (2003) "Three decades of drug prevention research", *Drugs: education, prevention and policy*, 10 (1): 7–20.
- Dixon, J. & M. Wetherell (2004) "On Discourse and Dirty Nappies: Gender, the Division of Household Labour and the Social Psychology of Distributive Justice", i: *Theory & Psychology*, 14 (2) :167–189.
- Dyer, J. & D. Keller-Cohen (2000) "The Discursive Construction of Professional Self Through Narratives of Personal Experience", *Discourse Studies*, 2 (3): 283–304.
- Engström, A. (2012) *Dimornas bro. En berättelse om konstruktionen och iscensättandet av kliniska adjunkter* (diss.) Mälardalens högskola.
- Forssell, A. (2012) *Skolan som politiskt narrativ. En studie av den skolpolitiska debatten i Sveriges riksdag 1991–2002* (diss.) Stockholms universitet.
- Gough, B. (1997) "Time as Ideological Dilemma: An Analysis of 'Ordinary' Discourse", *Time & Society*, 6 (2–3): 213–236.
- Hirdman, Y. (1989) *Att lägga livet tillrätta: Studier i svensk folkhemspolitik*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Kelan, E. K. (2009) "Gender Fatigue: The Ideological Dilemma of Gender neutrality and Discrimination in Organizations", *Canadian Journal of Administrative Sciences*, 26 (3): 197–210.
- Magnusson, E. (2008) "The Rhetoric of Inequality: Nordic Women and Men Argue against Sharing House-work", *Nordic journal of Feminist and Gender Research*, 16 (2): 79–95.
- Palmblad, E. & B. E. Eriksson (1995) *Kropp och politik: Hälsoupplýsning som samhälls-spegel*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Reynolds, J. & M. Wetherell (2003) "The discursive climate of singleness: the consequences for women's negotiation of a single identity", *Feminism & Psychology*, 13 (4): 489–510.
- Sheriff, M. & A. Weatherall (2009) "A Feminist Discourse Analysis of Popular-Press Accounts of Postmaternity", *Feminism & Psychology*, 19 (1): 89–108.
- Seymour-Smith, S., M. Wetherell & A. Phoenix (2002) "'My Wife Ordered Me to Come': A Discursive Analysis of Doctors' and Nurses' Accounts of Men's Use of General Practitioners", *Journal of Health Psychology*, 7 (3): 253–267.
- Wetherell, M. (1998) "Positioning and interpretative repertoires: conversation analysis and post-structuralism in dialouge", *Discourse & Society*, 9 (3): 387–412.

Yun Kim, Y. (1999) "Unum and Pluribus: Ideological Underpinnings of Interethnic Communication in the United States", *International Journal Intercultural Rel.* 23 (4): 591–611.

Författarpresentation

Mats Börjesson, professor vid barn- och ungdomsvetenskapliga institutionen, SU, har studerat välfärdsstatliga kategoriseringspraktiker på en rad olika områden. Till detta kommer publicering i metodfrågor, särskilt diskursanalys och narrativ analys.

Eva Palmblad, docent, är verksam vid Socialhögskolan på Lunds Universitet. Forskningsintressen är hälsans och välfärdens diskurser, social kategorisering, föreställningar kring normalitet och avvikelse.

Korresponderande författare:

Eva Palmblad, Socialhögskolan, Lunds Universitet.
eva.palmblad@soch.lu.se

Sociologidagarna2014

Ett inkluderande samhälle?

En inkluderande sociologi?

Plenary Speakers

Martina Löw	Katja Franko Aas
Professor in Sociology	Professor in Criminology
Darmstadt University of Technology	University of Oslo

Slutdatum för abstract: 15 januari 2014

Slutdatum för registrering: 12 februari 2014

Mer information och uppdaterat schema finns på
www.socav.gu.se/forskning/sociologidagarna-mars-2014

Värd: Institutionen för sociologi och arbetsvetenskap

Tid: 13-15 mars 2014

Plats: Göteborg

GÖTEBORGS UNIVERSITET
INST FÖR SOCIOLOGI OCH ARBETSVETENSKAP

”Jag tror på något”

Konstruktioner av tro och tilltro

Erika Willander

Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

”I believe in something”: Constructions of Beliefs in Sweden

Research results are dependent on how social phenomena are conceptualized. In the present article, consequences are discussed of the standardized conceptualization of religiosity as ”church-oriented”. In its place, a multifaceted approach to the phenomenon of religious belief is suggested. This approach was used for an analysis on how eleven Swedish women and men with different religious and spiritual as well as non-religious and atheist affiliation talk about beliefs. The results suggest that beliefs were meaningful because they related to specific perceptions of a *Zeitgeist*. It was hereafter underlined that belief in ”something” or other brief descriptions of the sacred placed the sacred outside of the individual. Finally, while subjective authority is valued for choosing to believe, this subjectivity seems in part to be dependent on collective dimensions of recognition. The value of choosing beliefs can be conceptualized as a meaningful yet analytically distinct aspect of belief co-existing with descriptions of the sacred. Thus, it is concluded that a multifaceted approach to religious belief may develop our understanding of religion and religiosity in contemporary society.

Key words: religious beliefs, religiosity, secularization, religion, Sweden

”Jag kan inte säga att jag är uttalat kristen eller religiös” berättar Gunilla för mig som svar på frågan om att hon i en enkät beskrivit sig som religiös och fortsätter ”men jag tror på någonting som inte bara är materiellt”. Gunilla, som precis förklarat att vi nu berör en fråga som är lite svår att sätta ord på, gör en liten paus och fortsätter ”ja, kanske inte någon gud men i alla fall att det finns någonting... att det finns en godhet i världen”, varpå hon avslutar med att säga ”ja, annars blir det svårt att leva, anser jag”. Gunilla värjer sig med andra ord från att hennes tro skulle bestå i ett accepterande av religiös lära såsom tron på en allsmäktig Gud. Istället väljer hon att beskriva det hon håller för heligt som en ”godhet i världen”. Trots att Gunilla gör en poäng av att hon inte tror på någon gud så understryker hon att hennes tro är viktig för henne. Gunilla kan sägas dra vår uppmärksamhet mot att en tro på en ”godhet i världen” är meningsfull för henne just för att denna tro skiljer sig från epiteterna ”kristen” eller ”religiös”.

Det är inom sociologisk forskning välkänt, menar Becker ([1998]/2008), att våra forskningsresultat är beroende av hur vi definierar de termer som vi använder för vår forskning. Begreppen religion och religiositet utgör inte undantag från denna regel (för en översikt av det svenska forskningsläget se, Gustafsson 2005). I centrum för sociologiska definitionsdiskussioner om religion återfinns ofta utsagor liknande Gu-

nillas vilka poängterar en självvald distans till organiserad religiositet (se till exempel Hamberg 1989, 2001, 2003; Pettersson 1982; Sjödin 2001, 2002). Å ena sidan, har självvald distans begreppsliggjorts som en form av "privatreligiositet" med svag samhällelig ställning vilken underbygger en fortsatt sekularisering (t.ex. Hamberg 1989, 2001; Pettersson 1982). Å andra sidan, har samma distans betraktats som New Age-inspirerad holistisk andlighet med stark förankring i samtidens värderingar och därmed bidragande till en ny våg av religiositet (t.ex. Hammer 2004; Heelas 2007). Eftersom företrädare för båda sidor i denna diskussion utgår från samma enkätgenererade empiriska underlag för sina slutsatser, kan den diskussionen sägas ha låsts i ett tudelat läge.

Medvetenheten om problematiken kring nuvarande enkätfrågor är ofta återkommande då frågorna som används i enkätbaserade studier av religiositet i Europa som helhet visar att ungefär hälften av Europas befolkning varken är religiös eller uttalat icke-religiös (t.ex. Storm 2009; Voas 2009). Voas (2009) understryker vidare att av de standardiserade variablerna *tillhörighet*, *regelbunden praktik* och *tro*, som sammantagna genererar denna svårdefinierade mittgrupp, är *tro* den variabel som mest tydligt saknar validitet. Problematiken är heller inte ny, som Wuthnow (2011) påpekat. Alltsedan mitten av 1900-talet, menar Wuthnow, har religionssociologin fokuserat på enkätmetodik i en sådan utsträckning att de sätt människor själva talar om sin och andras religiositet avsiktligt förbisetts. Sammantaget motiverar denna bakgrund studier vilka analyserar hur människor med olika inställning och erfarenhet av kyrklig respektive nyandlig religiositet förstår religiositet. Förankrad i denna typ av studier kan en ny begreppslig förståelse mejslas fram för hur, till exempel sådan distans till organiserad religiositet som den Gunilla ger uttryck för, kan namnges och beskrivas.

Problemet med sociologiska definitioner, såsom Becker ser det, är att det är svårt att definiera komplexa sociala fenomen. Är vi till exempel intresserade av att studera "etnicitet", menar Becker, så går det inte att studera en enskild etnisk grupp i sig själv. Istället, föreslår han, måste vi "spåra dess 'etnicitet' till det nätverk av relationer med andra grupper i vilket den uppstår" ([1998]/2008:12). Följer vi Beckers råd bör vi analysera de aspekter – som individer från dessa skilda gemenskaper – betraktar som meningsfulla och viktiga som gränsmarkörer. En sådan analysingång är ovanlig i svenska intervjustudier om religiositet. När den tillämpats av exempelvis Lövheim (2004; 2007) och von Brömssen (2003) har de intervjuade varit ungdomar och inte vuxna. Empiriska material där de intervjuade har mycket olika inställning till, och erfarenhet av kyrklig religiositet och nyandlighet, är vidare också mycket ovanliga i svensk forskning.¹ I ljuset av detta är det material som inom ramen för Enköpingpro-

1 Ovanligheten beror på att det vanligaste urvalsförfarandet är att studera en religiös grupp i taget (eg., Brodin 2001, Löwendahl 2002; Lövheim & Bromander 2012) vilket medför att urval som spänner över organisationsgränser är ovanliga. Ett sätt att nå variationsrikedom har istället försökt åstadkommas genom urvalsmetoder som bygger på att de intervjuade själva definierar sig som mellangrupp eller "privatreligiös" (eg., Löwendahl 2005). Hambergs (1989) studie över livsåskådningar i Sverige utgör ett undantag.

jektet (2004–2005) samlades in relativt unikt i sitt slag (för en detaljerad beskrivning av Enköpingsprojektet, se Ahlstrand, Palmer, Willander 2008). Mer specifikt intervjuades inom Enköpingsprojektet 11 personer med mycket olika inställning till och erfarenhet av kyrklig religiositet och nyandlighet (av dessa var fem kvinnor och sex män som vid intervjutillfället var mellan 29–72 år gamla).

Detta material har tidigare ingått i en analys fokuserad på begreppet ”andlighet” publicerad av Palmer (2008). I Palmers studie lades ingen tonvikt vid religiös och andlig variationsrikedom. Istället analyserades den övergripande synen på ”andlighet” i de intervjuer som analyseras för denna artikel och andra intervjuer genomförda med framförallt kristna personer. Palmer lämnade dessutom aspekter rörande tro till framtida analyser. En ny analys av detta material är således motiverad genom att det aktuella intervjumaterialet erbjuder en unik ingång för att ”spåra” vilka aspekter av tro som individer betraktar som meningsfulla, det vill säga att närma sig materialet explorativt och, som Swedberg (2012) uttrycker det söka observera och först därefter namnge fenomenet i fråga.

Syftet med föreliggande artikel är således att undersöka vilka aspekter av tro som människor med mycket olika inställning till, och erfarenhet av kyrklig religiositet och nyandlighet talar om som meningsfulla. Följaktligen utgår artikeln från ett perspektiv där en specifik förståelse ställs åt sidan för att istället ge utrymme för de aspekter som individer själva uppmärksammar och anser relevanta (jmf. Beckford 2003). Forskningsintresset riktar sig mot begreppsförståelse snarare än generaliseringar till en förbestämd population. Denna artikel söker bidra till litteraturen om religionsdefinitioner i sociologisk teori genom att föra en empiriskt förankrad teoretiserande diskussion.

Religionsdefinitioner i sociologisk teori och praktik

Diskussionen om hur religion bör definieras i sociologisk teori har varit lång och tidvis intensiv (för översikter se Borowik 2011; McKinnon 2002). En diskussion, som enligt Gustafsson (2005) fått stor betydelse för den forskning som utförts i Sverige, är diskussionen mellan Peter L. Berger och Thomas Luckmann. I anslutning till publiceringen av deras gemensamma bok *A Social Construction of Reality* (1966) publicerade Berger (1969) och Luckmann (1967) var för sig arbeten vilka adresserade frågor om hur religion bör definieras.² I enkla ordalag förespråkade Berger (1969) en substantiell definition av religion vilken utifrån deskriptiva utgångspunkter beskriver vad religion är. Luckmann (1967) ställde en substantiell religionsdefinition mot en funktionell religionsdefinition, det vill säga en ansats att definiera religion utifrån vad religion *gör* mot en ansats att definiera religion utifrån vad religion är. Den substantiell-

2 Luckmann (1999) förklarar beträffande samarbetet med Berger och det gemensamma projektet *The Social Construction of Reality* valde att bortse från sina skilda åsikter rörande religionsdefinitioner.

la religionsdefinitionen benämnde Luckmann som "kyrko-orienterad" eftersom den avspeglade ett forskningsläge finansierat av kyrkliga medel. Enligt Luckmann skulle den "kyrko-orienterade" religiositeten minska till förmån för en individcentrerad och funktionellt definierad "osynlig religion" som en konsekvens av modernisering. Centralt för den "kyrko-orienterade" religiositeten var en tro på en transcendent Gud såsom den antogs beskrivas i kristen tradition. I motsats till den "kyrko-orienterade" religiositetens gudsbild betraktades inom den "osynliga" religiositeten det för heligt som upplevdes som autentiskt för individen. Funktionen av "osynlig" religiositet förlade Luckmann till ett meningsskapande för individen, vilket medförde ett individuellt tolkningsföreträde istället för kyrkligt, traditionellt och kollektivt tolkningsföreträde. På detta sätt positionerades också den "osynliga" religion utanför och i motsats till den organiserade kristenheten.

Till en början intog Berger, enligt honom själv, en "ekumenisk" inställning till Luckmanns definitioner³, men därefter valde Berger (1974) att tydligare kritisera användbarheten av funktionella religionsdefinitioner. Funktionella religionsdefinitioner, framhåller Berger (1974) är för breda och inkluderar religionslika fenomen vilka inte nödvändigtvis förstås av sina utövare såsom religiösa (till exempel politiskt ideologiska rörelser). Enligt Berger är en substantiell definition att föredra eftersom den utgår från att det finns något unikt med religiositet, något som inte återfinns i centrum av andra sociala grupperingar, nämligen tron på en transcendent verklighet (se även Berger 1969).

Diskussionen mellan Berger och Luckmann tydliggör två analytiskt skilda utgångspunkter för att förstå religiositet. Substantiella religionsdefinitioner betraktar religion som något särskilt som kan öka eller minska i omfattning i ett samhälle. Funktionella religionsdefinitioner betraktar istället religion som något vilket kan anta olika former över tid och mellan olika grupper men vars omfattning är konstant. Luckmanns funktionella religionsdefinition återspeglar, som Berger så pregnant formulerar det, "a very interesting combination of Durkheim (*without* the Parsonian variations on his basic themes) with recent European philosophical anthropology" (1974:127). Med andra ord inkluderar Luckmanns funktionella definition av religiositet Durkheims ([1897]/2001) resonemang rörande en ständigt upprätthållande av något som betraktas som heligt respektive profant i ett samhälle och ett kunskapssociologiskt konstruktivistiskt anslag. Det som betraktas som heligt i ett samhälle behöver därmed inte vara detsamma som det som religiösa traditioner benämner som heligt.

I en svensk forskningskontext är meningsutbytet mellan Berger och Luckmann av särskild relevans eftersom Berger och Luckmanns arbeten varit obligatorisk läsning för de senaste generationerna av religionssociologer i Sverige (se, Gustafsson 2005). En rad arbeten har också berört olika teoretiska aspekter som just syftar till att imple-

3 Berger (1969) poängterar i sin publikation *The Sacred Canopy* på det faktum att definitioner först och främst bör vara användbara.

mentera Luckmanns (1967) ”osynliga” religion till svenska förhållanden (t.ex. Pettersson 1982; Sjölin 1987, 2001). Trots medvetenheten om de långtgående konsekvenserna av att definiera religion på det ena eller andra sättet, etablerades i Sverige i och med introduktionen av de stora enkätstudierna på 1980-talet en substantiell definition av religion (för detaljer kring detta se Bäckström 2008, Gustafsson 2005). I praktiken blev därmed den konventionella utgångspunkten att betrakta en individ som religiös ifall hon är medlem i en religiös organisation, deltar regelbundet och accepterar traditionellt formulerade doktriner (se exempelvis, Pettersson 1988). Detta sätt att definiera religion har Rosen (2009) beskrivit som en paketslösning: tron på en övernaturlig, transcendent Gud med personliga egenskaper betraktas som orsak och förklaring till både medlemskap och praktik. Utifrån detta sätt att resonera får en specifik aspekt av tro en mycket central plats för definitionen av religion.

Operationaliseringen av religion i Sverige (precis som i andra länder anslutna till de världsomspännande värderingsundersökningarna) följde Glock och Starks (1965) operationalisering enligt följande fem dimensioner: ideologi, erfarenhet, ritual, kunskap samt konsekvenser (1965:20–21). Navet för dessa dimensioner placerar Glock och Stark i den ideologiska dimensionen. I denna dimension mäts tro som accepterande av föreskrivna doktriner. Till exempel avser termen ”personlig Gud” i deras vokabulär tro på Gud, på Jesus Kristus och hans mirakel, jungfrufödseln och så vidare. De som accepterar dessa trosföreställningar: ”are, in effect, accepting the existence not only of God but of a personal God” (1965:24). De föreslår vidare att betydelsen av tro mäts genom andra dimensioner via exempelvis aktivitet i riter, religiösa upplevelser, hur väl informerad personen är i sin religiösa lära och så vidare (1965:26). Uttryckt annorlunda förespråkar de en sådan logik som Rosen (2009) benämnt som en paketslösning. Trots att Glock och Stark medger att deras religionsdefinition tar avstamp i en amerikansk och kristen kulturkontext menar de att deras religionsdimensioner bär på universella karaktäristika:

In the midst of the great variation in detail, there nevertheless exists among the world's religions considerable consensus as to the more general areas in which religiosity ought to be manifested (Glock & Stark 1965:19).

I linje med detta generaliseringsanspråk har deras religionsdefinition även använts i svenska studier. Pettersson skriver, till exempel, att mäta ”kyrko-orienterad” religiositet som medlemskap, deltagande och accepterande av doktriner är ”förhållandevis oproblematiskt och ansluter väl till en lång tradition av motsvarande studier” (2009:238).

Glock och Stark (1965) lade också fram ett alternativ till en ”kyrko-orienterad” religionsförståelse. De föreslog att individer kan ha ett djupt engagemang i andra övertygelser vilka inte nödvändigtvis inbegriper tron på en allsmäktig Gud bortom denna värld (1965:27). Denna grupp individer benämndes sökare och det antogs att denna grupp var liten och knuten till ockulta miljöer (1965:14). Länken till de miljöer som på 1960-talet kallades ockulta har vidmakthållits men i senare forskning bytt benäm-

ning. Under 1990-talet talades det om nya religiösa rörelser (jmf. Frisk 1998) eller New Age (jmf. Heelas 1996, Luckmann 1990). Under 2000-talet vidgades definitionen till att innefatta olika former av hälsofrämjande verksamhet såsom yoga och meditation (Heelas och Woodhead 2005; Woodhead och Heelas 2000). Tro har dock genomgående, tack vare operationaliseringen via enkäterna, förstått substantiellt.

Genom att inkludera svarsalternativ för alternativa trosuppfattningarna skapades utifrån Glock och Starks religionsdefinition ett index där tron på en personlig Gud ställdes i motsats alternativa beskrivningar av det heliga (se Gustafsson 1997 för en diskussion om detta). Enkätpåståenden såsom ”opersonlig makt eller kraft” eller att ”Gud finns inom varje människa snarare än utanför” kom med detta resonemang att betraktas som motsatser till en ”personlig Gud”. Den läromässiga skillnaden antogs vara förståelsen av att Gud finns bortom denna värld istället för att det gudomliga finns överallt i denna värld (se exempelvis, Woodhead & Heelas 2000). Den alternativa beskrivningen av det heliga är därmed en slags immanent gudomlighet som tillskriver människans unika integritet en helighet varpå människan uppfattas som gudomlig och helig (jmf. Heelas & Woodhead 2005:5–6).⁴

Det svenska forskningsfältet kan med andra ord sägas bära på en spänning mellan, å ena sidan, en teoretisk medvetenhet om att definitioner färgar forskningsresultat och, å andra sidan, en överenskommelse om att operationalisera religiositet utifrån en ”kyrko-orienterad” religionsdefinition för empirisk forskning. Tro utgör en gemensam och central aspekt för både den teoretiska diskussionen och operationaliseringen av religiositet. I enlighet med trossatser föreskrivna av antingen en kristen eller en nyandlig tradition som antas skilja olika former av religiositet och andlighet åt. En orsak till detta kan vara att både det ”kyrko-orienterade” och det ”nyandliga” perspektivet kan ses som idealtyper teoretiserade utifrån teologier och livsåskådningar färgade av den tid då de skapades (1960-tal) samt dess kulturella sammanhang (USA) (för ett likande resonemang, se Brown 2001). Därmed förbises andra aspekter av tro samtidigt som religion och religiositet betraktas som något som det kan finnas mer eller mindre av i vårt samhälle istället för något beständigt som endast antar ny form.

Med svensk lagstiftning om hädelse och religionsfrihet som utgångspunkt söker Petterson (2009) omformulera vad en substantiell respektive funktionell religionsdefinition skulle kunna innebära i dagens Sverige. Substantiella religionsdefinitioner kan, menar Petterson, förstås som en religionsform med ontologiskt fokus där åtskillnaden mellan Gud och människa, eller det som är naturligt och övernaturligt är centralt. Funktionella religionsdefinitioner, å sin sida, kan ses som en religionsform med

4 Det kan vara värt att notera att det index som används i enkäter idag därmed inte mäter någon annan religion än kristendom och nyandlighet. Exempelvis Buddhism, Islam och Judendom faller utanför mätinstrumentet och tas därmed inte heller med i beskrivningar av Sverige som ett av världens mest sekulariserade länder. Den komplexitet som det medför att empiriskt studera religiositet sprungen ur andra religiösa traditioner än den kristna är därmed också ett förbiset forskningsområde inom den enkätbaserade religionssociologin (se exempelvis Gustafsson 2005 genomgång av studier genomförda i Sverige).

sociologiskt fokus där det heliga utgörs av det som ett samhälle under inga omständigheter får skändas eller smutsas ner. Det som är unikt med Petterssons sätt att definiera religion är att han stipulerar att de två religionsformerna återfinns samtidigt. Det är alltså inte fråga om ett val mellan funktionella och substantiella definitioner som i Berger och Luckmanns diskussion. Istället tänker sig Pettersson att de två religionsformerna kan överlappa och att en tro på en transcendent Gud kan vara helig i en sociologisk bemärkelse. Så var det, till exempel, under den tid då Sverige omfattade lagar mot hädelse, menar Pettersson. Idag, däremot, när lagar som skyddar en transcendent tro har upphävts är de två religionsformerna längre ifrån varandra. Den funktionella religionsformen, föreslår Pettersson, återfinns nu som en tro på personlig integritet och alla människors lika värde. På så sätt, menar Pettersson, har ”en transcendent Gud ändrat karaktär, flyttat in i de enskilda människorna och förlänat dem en religiös dimension” (2009:234). Trots att Pettersson föreslår att de två religionsdefinitionerna kan samexistera så definierar han endast tro substantiellt, som en beskrivning av det heliga. Det heliga kan antingen beskrivas i termer av personlig integritet eller i termer av en ”kristen” beskrivning med fokus på en personlig Gud. Tro definieras därigenom substantiellt trots en övergripande funktionell ingång.

Att både en ontologisk (substantiell) och en sociologisk (funktionell) religionsform samexisterar ger Pettersson (2009) nya begreppsliga verktyg för att förstå samtida samhällskonflikter med religiösa förtecken. Konflikten kring Mohammed-karikatyren, menar Pettersson, kan förstås som en konflikt mellan en ontologisk religionsform rörande Gud och profeten Mohammeds relation till Gud – och en sociologisk religionsform som värnar om yttrandefrihet. Dessa nya tolkningsmöjligheter kan vara användbara samtidigt som Pettersson genom detta inte undkommer nyckelfrågan i diskussionen om substantiella och funktionella religionsdefinitioner, det vill säga frågan om funktionella religionsdefinitioner breddar religionsbegreppet till religionslika men inte nödvändigtvis religiösa fenomen.

Tar vi intryck av Petterssons resonemang kan vi möjligtvis bejaka att substantiella och funktionella aspekter kan samexistera även rörande tro. Uttryckt annorlunda kan vi, likt Anderberg (2007) bejaka att ”tro att något” (tro) inte är detsamma som att ”tro på något” (tilltro). Analytiskt har dessa två aspekter av tro skilda innebörder. I detta sammanhang syftar tro till beskrivningar av till exempel en världsuppfattning medan tilltro relaterar till emotionellt förankrade ställningstaganden. Det vill säga skillnaden mellan att, å ena sidan, beskriva att det man tror finns bortom eller i denna värld, och å andra sidan, sätta ord på sådant som inte får kränkas i frågor om tro. Vi undviker på detta sätt religionsdefinitionsdiskussionens nyckelfråga rörande snäva och breda religionsdefinitioner samtidigt som vi får nya analytiska verktyg för att förklara varför en särskild beskrivning av det gudomliga blivit mindre populär medan den totala summan av någon form av tro förblivit konstant. Anderberg (2007) understryker vidare att vetskap kan stå i motsatsförhållande till tro. Ju mindre vi vet, särskilt om sådant som vi önskar oss, desto starkare behöver vi tro, resonerar Anderberg. Därmed behöver inte fåordiga eller vaga beskrivningar av tro nödvändigtvis reflektera en svag tro. Medvetna om detta mångfasetterade sätt att förstå tro

kan en ensidig förståelse av tro som en beskrivning av det gudomligas natur och ursprung sättas åt sidan för att bejaka det som intervjupersoner drar vår uppmärksamhet emot när de talar om tro.

Tidigare forskning

Som Gustafsson (2005) understryker, har svensk forskning länge varit teoretiskt medveten om religionsdefinitionernas relevans, men trots detta implementerat en substantiell religionsdefinition anpassad efter Glock och Stark (1965) terminologi. Konsekvenserna av implementeringen beskriver Gustafsson och Pettersson (2001) som en specifik nordisk modell där förvisso det stora flertalet är medlemmar i folkkyrkorna, brukar deras tjänster vid livsriter såsom dop, konfirmation, vigsel och begravning men där endast en minoritet regelbundet besöker gudstjänst eller tror på en kristen personlig Gud. Vad gäller frågan om tro på Gud redovisar European Value Study (EVS), insamlat för Sverige år 2010, att 46 procent instämde i påståendet ”jag tror på någon form av ande eller livskraft” medan endast 15 procent instämde i påståendet ”jag tror på en personlig Gud”. Härtill svarade 19 procent att de var osäkra vilket lämnar en minoritet bestående av 20 procent vilka med tydlighet avfärdar en tro på någon form av övernaturlighet (<http://www.europeanvaluesstudy.eu/>).

Genom att den ”kyrko-orienterade” definitionen betraktar tro på en ”personlig Gud” som central, bortdefinieras i det svenska exemplet en majoritet av befolkningen som förvisso är medlemmar i Svenska kyrkan (69 procent år 2011) eftersom endast ett par procent av dessa medlemmar regelbundet deltar i gudstjänst samt att det stora flertalet ställer sig avvaktande till trosföreställningar vilka explicit nämner Gud och Jesus (Bromander 2011).⁵ Med ”kyrko-orienterade” teoriglasögon är majoritetsformerna för tro och medlemskap i Sverige icke-religiösa eftersom tron på ”något” är alltför vag för att avspegla ett instämmande med kristna doktriner (jmf. Hamberg 2003:48–49). När statistiken tolkas på detta sätt beskrivs Sverige som ett av världens mest sekulariserade länder (se exempelvis Inglehart och Baker 2000; Norris and Inglehart 2004; Therborn 1995, 2012). Majoritetsformer för religiositet betraktas med andra ord som någon form av avvikelse från kyrko-orienterad religiositet som till exempel beskrivits i termer av ”privatreligiositet” (eg., Hagevi 2012, Hamberg 1989).

Antar vi att instämmande i trosföreställningen ”jag tror på någon slags ande eller livskraft” betyder samhörighet med en alternativ andlighet, framstår den svenska

5 Det förekommer (se exempelvis Pettersson 2009) att ett ”kyrko-orienterat” perspektiv förstås som ett begrepp applicerbart på alla de Abrahamitiska religionerna. Likt Thalén (2006) understrukit är operationaliseringen av religiositet influerad av Glock och Stark både för specifik för att vara för att inkludera icke-kristna religioner. Därmed kan en ”kyrko-orienterad” operationalisering sägas bortdefiniera den stora minoritet som idag lever och verkar som troende muslimer i Sverige. Samma sak gäller naturligtvis även andra religiösa grupper som buddhister, judar och sikher till exempel.

befolkningen som ett mycket nyandligt folk. Enligt de uppgifter från EVS som jag nämnde tidigare trodde 46 procent av Sveriges befolkning på ett nyandligt sätt år 2010. I en internationell jämförelse är det en mycket stor andel vilken dessutom varit konstant över tid. Detta har lett Heelas (2007) till slutsatsen att Sverige kan leda en nyandlig revolution. De enkätuppgifter vi har tillgång till idag kan alltså användas för vitt skilda beskrivningar: Sverige som världens mest sekulariserade land eller Sverige som världens mest nyandliga land. Varken det ”kyrko-orienterade” eller det nyandliga perspektivet förklarar emellertid både den höga andelen medlemmar i religiösa organisationer och att det stora flertalet tror att det finns ”något” eller ”någon” högre makt eller livskraft.

Den stora svårdefinierade mittgruppen har tidigare studerats både utifrån svenska enkätmaterial (t.ex. Hagevi 2012; Hamberg 1989, 2001) och intervjumaterial (t.ex. Brodin 2001; Löwendahl 2002; Lövheim & Bromander 2012). Ett återkommande problem bland dessa studier är dock att de empiriska materialen inte möjliggjort jämförelser (t.ex. Hagevi 2012; Hamberg 1989, 2001) eller en variationsbredd (t.ex. Brodin 2001; Löwendahl 2002; Lövheim & Bromander 2012) som spänner över både kristenhet och nyandlighet samt nyanser däremellan. Andra enkätstudier fann helt enkelt inte grupper vilka på ett tydligt sätt kunde särskiljas från varandra överhuvudtaget (t.ex. Bromander 2008) eller som kunde skiljas åt på basis av instämmande med en kristen respektive nyandlig beskrivning av det heliga (det vill säga ”en personlig Gud” respektive ”en opersonlig” eller ”en Gud inom människan” (t.ex. Ahlin 2005, Willander 2009).

Intervjustudier med en konstruktivistisk analysingång har genomförts av von Brömssen (2003) och Lövheim (2004, 2007). Gemensamt för dessa intervjustudier är dock ett fokus på ungdomar och deras syn på religiös tillhörighet vilken inte nödvändigtvis fokuserar på tro. Trots detta visar von Brömssens (2003) studie att en självvald distans till organiserad religiositet är viktig för trons sociala legitimitet bland skolungdomar, något som Lövheim (2007) bekräftar genom den vikt som läggs vid legitima kontra illegitima källor för tro i hennes material.

En studie, som liksom föreliggande studie, utgår från intervjumaterial insamlat som en kvalitativ fördjupning av intervjuundersökningar är Hamberg (1989, även publicerad i Hamberg 2001, 2003). Hambergs (1989) studie behandlar ”privat” religiositet och dess relation till ”kyrko-orienterad” religiositet. Med utgångspunkt i en ”kyrko-orienterad” religionsdefinition konstaterar Hamberg att uttrycken för privat religiositet är för vaga eller allmänhetiska för att kunna kvalificeras som religiositet och kristenhet (se även Hamberg 2001). Hambergs resultat kan därmed sägas vara bestämda av ”kyrko-orienterade” utgångspunkter.

Sammanfattningsvis visar tidigare forskning att svensk religiositet kan förstås som del av en specifik nordisk religiös modell vilken avviker från grundantaganden om att religiös är den som tillhör, deltar regelbundet och accepterar kyrkliga läror. Andra konkurrerande tolkningsförslag är en fortgående sekularisering eller en nyandlig revolution. Tro betraktas förvisso som en central aspekt för alla förklaringsmodeller, men trots sin centralitet har tro inte varit föremål för konstruktiva ansatser för att ex-

empelvis analysera religiös identitet. Mot bakgrund av detta forskningsläge motiveras syftet för denna artikel nämligen; att undersöka vilka aspekter av tro människor med mycket olika inställning till, och erfarenhet av, kyrklig religiositet och nyandlighet talar som meningsfullt för dem. Istället för att stipulera ytterligare en teoretisk ansats med en lära som utgångspunkt kommer jag föra en empiriskt inspirerad begreppsdis-kussion om hur människor talar om tro.

Metod och material

De intervjuer som analyserats i denna artikel genomfördes inom ramen för Enköpingsprojektet (för detaljer se, Ahlstrand, Palmer & Willander 2008). Detta forskningsprojekt var en uppföljningsstudie till den brittiska Kendal-studien vilken låg till grund för Heelas och Woodheads (2005) hypotes om en andlig revolution i Storbritannien och Europa. Enköpingsprojektet syftade till att följa upp de brittiska resultaten om omfattningen av New Age-inspirerad andlighet (se, Ahlstrand, Palmer & Willander 2008). Heelas och Woodhead predicerade utifrån sina empiriska undersökningar att New Age-andlighet bör vara mer populär än kristen religionsutövning år 2030 i Storbritannien (Heelas & Woodhead 2005:148). Den svenska uppföljningen sökte replikera dessa fynd samt kritiskt följa upp de begrepp och metoder som användes för Kendal-studien (Ahlstrand, Palmer & Willander 2008:14–15).

Enköpingsstudien fann inga tecken på någon andlig revolution. Bromander gick längst i sina slutsatser och påstod att inte ens en krusning på vattenytan vittnade om en nyandlig revolution i Enköping (Bromander 2008:100). Det övergripande problemet var metodologiskt; det gick helt enkelt inte att särskilja en grupp människor som instämde med tron på ”alternativa” trosföreställningar och kallade sig ”andliga” men inte ”religiösa” (Bromander 2008:71–72). Enkätresultat visade istället att de få som kallade sig ”andliga” också betraktade sig själva som ”religiösa”. Härutöver deltog de som betraktade sig själva som kristna i aktiviteter som antagits vara av nyandlig karaktär, som yoga och meditation (Willander 2009).

Inom ramen för Enköpingsstudien genomfördes en enkätundersökning baserad på ett slumpmässigt urval av Enköpings kommuns befolkning. Totalt besvarade 1 045 personer enkäten vilket motsvarar 53 procent av dem som tillfrågades. Av dem som svarade på enkäten intervjuades 29 personer vilka tidigare i enkäten angett sitt samtycke till en uppföljande intervju. Av dessa 29 personer utgjorde 11 personer ett särskilt urval eftersom dessa personer hade mycket olika inställning till och erfarenhet av kyrklig religiositet och nyandlighet. Intervjupersonerna bestod av fem kvinnor och sex män mellan 29 och 72 år gamla vid intervjutillfället. För analysen har alla intervjupersoner fått fiktiva namn.

I denna artikel möter vi således personer med de tillskrivna namnen Sofia, Gunilla och Lova, vilka benämnde sig själva som andliga. Sofia bejakar också en kristen identitet. Gunilla betraktar sig i viss mån som kristen, medan Lova helt tar avstånd från en kristen identitet. Annika, Martin och Lars valde alla att benämna sig själva som ateister. Alla tre tar avstånd från att de skulle vara troende eller andliga, medan Annika är

mindre avståndstagande till en kristen identitet. Rune och Bertil beskriver sig själva som kristna men endast Bertil ser sig själv som troende. För denna studie intervjuades också Olle, Frida och Anders vilka varken ville instämma med, eller ta avstånd från en kristen, andlig, religiös eller troende självbenämning. Inspirerat av Beckers tankar om variationsrikedom kan valet av intervjupersoner stå för en för undersökningen relevant variation (Becker 1998:70–71).

Intervjupersonerna var alla medvetna om att undersökningen initierats av Svenska kyrkan vilket kan ha påverkat hur de valde att svara på frågorna. Intervjuguiden var dock utformad på ett öppet sätt och intervjupersonerna informerades om att de deltog i ett forskningsprojekt för vilket alla övertygelser var värdefulla (Palmer 2008:282–283). Den öppna intervjusituationen var istället utformad så att de intervjuade berättade om vad de uppskattade i deras eget liv, sin närmiljö och det större omgivande samhället. Om intervjupersonen inte själv kom in på frågor vilka rörde religion och andlighet ställdes frågor om hur intervjupersonen definierade dessa begrepp mot slutet av intervjun. Inga frågor om tro ingick i intervjuguiden men många kom in på ämnet via övriga frågor. Det är dessa fritt associerade utsagor om tro vilka utgör det empiriska underlaget för denna analys.

Konkret utgick det ämnesmässiga urvalet från en mångfasetterad definition av religiös tro. Skillnaden mellan att ”tro att” (tro) och ”tro på” (tilltro), bejakades för att säkerhetsställa ett ämnesmässigt urval som gick utöver den substantiella förståelse av tro som dominerat tidigare forskning. Det vill säga endast ”tro att” (tro) såsom beskrivningar av det heliga. Urvalet inkluderade de utsagor av tro (tro att) och tilltro (tro på) som intervjupersonerna själva benämner som *religiös, andlig, av särskild betydelse* eller motsvarande. Sammanhanghet har fått vara ledande för om den diskuterade tron eller tilltron är relevant för min analys. Konkret betyder detta att jag inte analyserat butikinnehavaren Annikas påstående om värdefulla gåvor till Second hand butiker säljs privat. Även om Annika ”tror att” värdefulla gåvor säljs privat så betraktades detta inte som ett uttalande om den typ av tro som jag är intresserad av. Annikas påstående om andlighet, att andlighet är ”någon slags tro på någon” har jag dock tagit med i analysen. Vidare betyder mitt ämnesstyrda urvalsförfarande att det är innebörden av tro och tilltro som är centrala element för analysen, och inte orden ”tro att” eller ”tro på” i rätt ordföljd.

Intervjuerna har tidigare, som del i ett större material bestående av både personer som besvarat den initiala enkäten och andra, analyserats av Palmer utifrån begreppet andlighet. Palmers analys lyfter fram betydelsen av andlighet som kravlös egentid då individer får möjlighet att varva ner (Palmer 2008:288). En ny analys av de aktuella intervjuerna (n=11) motiveras utifrån att tro inte tidigare beaktas som analysingång för Enköpingsprojektets intervjumaterial i stort. Analysen rör således ett ämnesmässigt urval av ett material som tidigare aldrig analyserats som ett särskilt material i detta avseende.

Det socialkonstruktivistiska perspektiv som jag väljer att ta hjälp av här är inspirerat av Beckford och kan beskrivas i termer av en medelväg (jmf. Beckford 2003). Det kan sägas vara av särskilt vikt att gå varsamt fram vad gäller relationen av social kon-

struktion och religion. Både Luckmann och Berger utgick nämligen, i sina egna och i deras gemensamma arbeten, från att religion kan förstås som meningsskapande för individen (Berger 1969, Berger & Luckmann 1966, Luckmann 1974, se även Beckford 2003 samt Day 2011). Den socialkonstruktivism som jag utgår ifrån här gör inga påståenden om vad tro är. Istället betraktas tro som ett tomt begrepp vilket fylls med mening i sociala kontexter. Det betyder att jag inte studerar tro i sig själv, utan föreställningar om tro. Det är i sociala sammanhang som vissa aspekter av tro konstrueras som framstår som meningsfulla genom att intervjupersonerna riktar uppmärksamhet till dessa aspekter (Beckford 2003:2–3).

För analysen har utsagorna om tro, tilltro och nyanser däremellan kodats i deskriptiva koder. Dessa koder har härefter sammanförts till övergripande teman (jmf. Auspers 2011; Richard & Morse 2013). Kodningen har inspirerats av ett hermeneutiskt förhållningssätt (jmf. Gadamer 1959) vilket återspeglas i att empiriskt förankrade temana relateras till varandra som delar av en helhet. Presentationen av analysen återger exempel från de underliggande kodernas meningsinnehåll vilka får belysa ett övergripande temas karaktär, innebörder och därmed också de enskilda delarnas förhållande till en helhet.

Resultat

Trons sammanhang

Innan vi går in på en mer detaljerad presentation av hur intervjupersonerna talar om tro, kommer jag att redogöra för ett dominerande tema som kan sägas utgöra trons sammanhang. Som tidigare diskuterats i metodavsnittet innebar mitt analytiska förfarande att jag ämnesmässigt avgränsade intervjumaterialet till de uttalanden som berörde tro i mångfasetterad bemärkelse vilket innefattade aspekter av både att ”tro att” och ”tro på”. Trots den strikta ämnesmässiga avgränsningen ackompanjerades intervjupersonernas tal om tro av berättelser om hur världen är beskaffad och vilka problem samhället står inför. Intervjupersonernas tro var inte sprungen ur ett vakuum utan verkade relatera till valda delar av samhället där deras tro hade relevans. Det är min bedömning att detta sammanhang ökar förståelsen för hur intervjupersonerna väljer att konstruera vad tro är och bör vara.

Vid tiden för intervjustudien beskrevs världens framtid som dyster och motsägelsefull. Å ena sidan, uttrycker intervjupersonerna oro för att världen är alltför materiellt orienterad. I deras ögon sporrar jakten på materiella statussymboler såsom hus, bilar och märkeskläder viljan till karriär. I vissa berättelser får man en känsla av att arbete får gå före tid med barn och familj. Problemen med detta beskrivs i termer av att människor visar sina egoistiska sidor och hamnar i ohälsosamma spiraler av stress, dålig mat och för lite motion. Å andra sidan, understryker intervjupersoner, bör arbetet värnas. Dessa personer oroar sig för världsekonomin. Kanske, uttrycker några, kommer det på sikt inte att finnas arbete varpå människor kommer att förlora den personliga frihet som välfärden innebär.

I det lokala sammanhanget tycker sig distriktssköterskan Frida, som varken tar av-

stånd eller instämmer med en kristen, andlig eller religiös identitet, se hur barn blir allt mer överviktiga och inaktiva. Frida förklarar:

Jag tror att det kan ha sin grund i att föräldrarna jobbar för mycket, att det är mycket karriär som gäller. Man ska hinna med så mycket i sitt liv att barnen blir lite lidande av det. Att man inte hinner vara ute i skogen och göra grejer.

I citatet ovan framstår föräldrarnas livsval som problematiska. I Fridas resonemang hindrar karriär en sund livsstil med gemensamma måltider och aktiviteter. Arbete kan enligt Frida orsaka stress och tidsbrist. Uttryck av tidsbrist är påtagliga i hela intervjumaterialet och formar inte bara dem som arbetar heltid utan även dem som arbetar deltid och de som är arbetslösa eller pensionärer.

Samtidigt finns exempel på att arbete uppfattas som en nödvändighet för samhället. Olle, som i viss mån kallar sig andlig, uttrycker att ”problemet är väl att finns det inga jobb så blir det ingen välfärd” varpå egenföretagaren Olle fyller i ”och nu har vi ju snart inga jobb kvar i Sverige”. I Olles resonemang har lönekostnader gjort att produktionsjobben flyttar till andra länder vilket kan resultera i minskad välfärd. Man kan säga att han får medhåll från Lars, som kallar sig själv ateist. Enligt Lars behövs arbete, men arbete genererar också en kultur av karriärsmedvetenhet som gör att ”man blir stressad” eftersom ”det fixeras väldigt mycket kring pengar och ting”. I Lars resonemang underbyggs stressen av överdriven konsumtion. Att inte leva i harmoni med jordens resurser är ansvarslost och påverkar vår medmänsklighet, resonerar Lars.

Sammanhangen för tro kan således beskrivas i termer av samhällspolitiska frågor rörande arbetsmarknad, välfärdssystem och folkhälsa. Inom ramen för hälsofrågor berörs särskilt en oro för stress. Dessa frågor genererar dilemman av livsstilsval för individen. Utan att leverera färdiga svar väcker intervjupersonerna frågor rörande hur ansvar för barn, jobb och den egna hälsan ska prioriteras och fogas samman till en för individen godtagbar helhet.

Föremål för tro

Till skillnad från trons sammanhang (som beskrivs ingående och med många ord), beskriver intervjupersonerna att det de tror på finns bortom denna värld, eller utgör det heliga i denna värld med få ord. Ofta nämns bara ett eller ett par ord. Gunilla, andlig och i viss mån kristen, beskriver sin tro som att det finns ”någonting som inte bara är materiellt”. Detta uttrycks i att ”kropp och själ hör ihop”, menar Gunilla. ”Medmänsklighet” säger Anders som varken instämmer eller tar avstånd från självbestämningarna kristen, troende eller andlig. Anders fortsätter ”en tro att mänskligheten” [...] att alla människor behöver ha en tro” och ”rättspatos”. ”Den totala ärligheten” säger Rune som betraktar sig själv som kristen. ”Någonting som styr tillvaron”, säger Olle som beskriver sig i viss mån som andlig. Frida, även hon en av dem som varken tar avstånd eller instämmer med de efterfrågade självbeskrivningarna, uttrycker ”att det finns någonting, om det är Gud eller vad det nu är”. Martin, självbestämd ateist, ”tror på Gud”. Dessa fåordiga beskrivning-

är svåra att pressa in i en ”kyrko-orienterad” likväl som en nyandlig substantiell definition av tro.

Gunilla, som vi stiftade bekantskap med redan i inledningen, beskriver att hennes tro fick henne att återinträda i Svenska kyrkan. Ett sådant sammanhang för utsagan om tro skulle kunna tolkas som att det hon refererar till som det gudomliga finns utanför denna värld, men detta kan inte utläsas ur själva beskrivningen av det Gunilla tror. Ingen av beskrivningarna pekar dock mot att människan förstås som Gud eller gudomlig (jmf. Pettersson 2009). Snarare verkar ”något” finnas utanför dessa människors egna sammanhang. Tydligt är dock att de fåordiga beskrivningarna återges av dem som bejakar en kristen identitet såväl som dem som kallar sig andliga, ateister eller förhåller sig avvaktande till dessa identiteter.

Förutom de som talade i korta ordalag om sina trosföreställningar finns också intervjupersoner som väljer att berätta vad de ”tror att” med fler ord. Två av dessa är Sofia, som ser sig själv som andlig, troende, religiös och kristen men med engagemang i nyandliga sammanhang, samt Bertil, kristen, andlig, troende och religiös med ett kristet engagemang. Sofia beskriver det gudomliga som ”ett stort magnetfält” vilket finns överallt. Magnetfältet påverkas av människors andlighet och håller på att förändras, tror Sofia, eftersom allt fler kommer till andlig insikt och därmed bidrar med positiv energi. Sofias tro kan betraktas som nyandlig. I kontrast till detta återger Bertil en traditionsnära och därmed ”kyrko-orienterad” beskrivning av sin tro. Bertil säger: ”jag är kristen för att jag tror på Kristus som Guds son”. Sofias och Bertils berättelser kan betraktas som beskrivningar vilka mer tydligt stämmer överens med ett ”kyrko-orienterat” och ett ”nyandligt” tolkningsperspektiv. Även i dessa mer mångordiga beskrivningar kan en reservation mot en alltför strikt tolkning vara på sin plats. Sofias ”tro att” förefaller nyandlig och hon berättar om ett nyandligt engagemang samtidigt som hon beskriver sig själv som kristen.

Dessutom uttrycker Sofia att hon ”valde [sin andliga livsåskådning] helt själv” vilket betyder något mer än ”de här sederna som vi bär med oss men vi vet inte riktigt varför”. Detta uttalande av Sofia kan sägas ligga i linje med den samstämmighet som råder bland de jag samtalat med om att deras tro kan, om de så önskar, uttryckas inom ramen för en organisation. Anders, förnimmer sin tro på ”medmänsklighet” genom ett lugn som överförs till honom i kyrkorummet. Anders sjunger i kyrkokör och deltar därigenom aktivt i Svenska kyrkans verksamhet. Samtidigt betraktar han sig själv bara till viss del kristen, andlig och religiös. Reservationerna mot den kristna identiteten har sin grund i Anders upplevelser av en mycket sträng söndagsskolepräst som framförde det religiösa budskapet på ett tvingande och skrämmande sätt. Enligt Anders bör varje människa vara fri att välja vad hon eller han tror på.

Intervjupersonerna ger uttryck för att de känner till att tro kan vara accepterande av doktriner. Denna form av tro kritiserar dock av intervjupersonerna och förknippas med förmynderi och ett auktoritärt tilltal till individen. Intervjupersonerna rekommenderar de religiösa organisationerna, om de inte redan gör det, att bejaka den subjektiva auktoritet som individen har över sin egen tro. Föremålen för tro låter sig med andra ord inte tydligt kategoriseras som instämmande med kristna doktriner (kyrko-

orienterat perspektiv) eller föreställningar om att denna värld och framförallt människan är gudomlig (nyandligt perspektiv). Istället återfinns berättelser om ”något” som möjligtvis går utöver individens egna sammanhang. Möjligen avtecknas spår av trons sammanhang när ”något” fylls med ord såsom ”medmänsklighet”, ”godhet” och ”ärlighet”. Dessa ord kan kanske förstås mot bakgrund av den samhällssyn och människosyn som gjorde sig gällande i föregående analysavsnitt.

Att tro sig veta

Något som verkar vara viktigt för intervjupersonernas tro handlar om hur de kom till insikt om det de tror på. Detta tema berör individens subjektiva förankring av tro. Lova, som kallar sig andlig men inte religiös eller kristen, beskriver detta på följande sätt:

Jag har alltid velat gå in i detalj och filura [sic] ut. Jag kan inte bara ta nått och sen tro på det. En del säger att jag är en väldigt godtrogen människa. Att man kan säga vad som helst till mig och jag tror på det. Men, då är det i möte med andra människor, att jag tror på dem, att de inte ljuger. Men, jag kan inte tro på något utan att först testa det själv och då tycker jag att det är intressant.

Lova berör i ovanstående citat flera aspekter av temat *tro sig veta* ur sin synvinkel. Först säger Lova att hon vill fundera över sin tro i detalj. Denna typ av individuellt kritiskt granskande återkom i olika versioner. Martin, till exempel, som beskriver sig själv som ateist, framhöll att barnatro inte kan likställas med vuxen tro eftersom människans kritiska tänkande inte är utvecklat under barnåren. Ett barn, anser Martin, kan inte kritiskt ta ställning till det som omvärlden presenterar som sanningar. Lova (i citatet ovan) gör en poäng av att hon visst kan tro på vad andra säger eftersom hon i mötet med andra människor kan avgöra om de ljuger eller inte. Genom personlig närvaro vid ett möte kan Lova avgöra om den tro som presenteras för henne är acceptabel. Sist, men inte minst, avslutar Lova med att säga att hon ”testar” det hon tror på innan hon tror. Vad som inryms i detta test framgår inte av intervjuцитatet. Däremot kan vi härleda att testet genomförs av Lova själv och att hon också avgör testresultatet. Återigen hittar vi ett likande resonemang hos Martin. Enligt Martin kan tro framförallt säkerställas genom personlig uppenbarelse. ”Att Gud i person dyker upp och pratar med en” säger Martin. Även i Martins resonemang är det individen som subjektivt hittar sin egen övertygelse.

Att övertygelse kan komma av egna erfarenheter bidrar till att intervjupersonerna framställer det som något positivt att själv testa sig fram. Såsom fallet med Lars (självbestämd ateist) och Anders (som håller en avvaktande inställning till religiositet) kan förvisning om ”något” komma från upplevelser i naturen. Ett annat sätt, som Gunnilla och Lova (självbestämt andliga) samt Frida (avvaktande inställning) ger uttryck för, är att själv pröva tekniker för till exempel meditation. Individens upplevelse står i centrum för dessa erfarenheter och kollektivet spelar en underordnad roll i återberättandet av hur man blev övertygad att ens tro är ”rätt”.

Det finns dock motsägelsefulla element i berättelserna om att tro kommer från individens egen erfarenhet. Förvissning verkar nämligen vara nära sammankopplat med vad man tror. Vid en första anblick ter sig detta som en sammanblandning mellan "tro att" och "tro på". Anders, som jag nämnde tidigare, tror på "medmänsklighet" och anser att det är ett gott värde. Hans övertygelse stärks förvisso av egna upplevelser men också av att människor, som enligt Anders är religiösa på ett trovärdigt sätt, är bra medmänniskor.

Här avtecknas ett gränsland där förvissning också handlar om att ens trosföreställningar är accepterade av ett större socialt sammanhang. Riis (1989) menar att denna typ av kollektiv dimension – av subjektivt vald tro – är central för att förstå modern nordisk religiositet. Istället för att acceptera privatiseringshypotesens förklaring att subjektivt vald tro är hänvisad till en privat sfär, menar Riis att detta avspeglar en nordisk samhällsstruktur. Nordiska samhällsmedborgare förväntas, enligt Riis, själva definiera vad de tror på för att sedan harmonisera sin tro till ett gemensamt och kulturellt ramverk (se, Riis 1989:16). I vårt exempel kan detta betyda att trons sammanhang, förståelsen av hur samhällsmedborgarna slits mellan arbetets nödvändighet och negativa konsekvenser av stress, fungerar som ett sådant kulturellt ramverk som "något" harmoniseras gentemot. Ett annat ramverk utgörs kanhända av uppslutningen kring olika aspekter av individens tolkningsföreträdare i trosfrågor.

Diskussion

Denna artikel presenterar en analys av de aspekter av tro som människor med mycket olika inställning till, och erfarenhet av, kyrklig religiositet och nyandlighet talar om som meningsfulla. Därmed utgår artikeln från att meningsfull religiös tro kan vara särskild från en viss beskrivning av det heliga eller gudomliga såsom tro att det finns en personlig Gud. Utgångspunkterna motiverades av ett ensidigt fokus på tro i stora enkätundersökningar där tro operationaliseras som accepterande av förutbestämda beskrivningar av det heliga. Instämmande eller avståndstagande från beskrivningar av Gud eller någon annan helig princip, har av tidigare forskning tolkats som med referens till kristendom respektive nyandlighet, vilket föranlett motstridiga slutsatser om pågående sekularisering eller en pågående nyandlig revolution. Genom en analys av ett intervju-material med unik variationsvidd framkom att individualiserade uttryck för tro betraktades som mer legitima än kollektiva uttryck. Individualiserade förhållningssätt verkade överskrida gränserna för vad kristendom och nyandlighet antagits stå för. Samtidigt fann analysen att de individuella valen kunde ha kollektiva dimensioner. Beskrivningar av det högsta goda som "godhet" förutsatte, till exempel, att ett kollektiv måste komma överens om vad "godhet" är. I denna analys återgav intervju-personerna till viss del ett sammanhang för tro vilken kan vara vägledande för att förstå trons kulturella kontext.

Att individualiserade uttryck för tro konstrueras som legitima är rimligt i ljuset av religionsfrihetslagstiftningen i Sverige. Kort uttryckt är individualiserade förhållningssätt till tro lagliga. Sedan år 1952 tillåts individen att stå utanför alla typer av

religiösa samfund. Lagtexten tillåter individen att utöva sin religion såvitt individen ”inte stör samhällets lugn eller åstadkommer allmän förgelse” (Religionsfrihetslag 1951:680, § 1). Tro är något individuellt, som inte får påtvingas och som inte bör användas till våldshandlingar och annat som stör samhällets lugn. Att de individualiserade uttrycken för tro ryms inom de juridiska restriktionerna för religionsutövning kan tolkas i termer av att individualiseringen är institutionaliserad i Sverige. För att ytterligare belysa individens tolkningsföreträde över organisation och kollektiv kan nämnas att förbudet att häckla Gud togs bort 1887 och sedan 1971 finns inga lagar mot hädelse i Sverige.

Pettersson (2009) har, som tidigare nämnts, resonerat kring dessa lagförändringar i termer av en samtidigt existerande substantiell och funktionell religionsform. Till skillnad från Petterssons resonemang framstår det inte som att ”individen förlänats en religiös dimension” i den analys som presenterades i denna artikel. Det är alltså inte individen som sådan som framställs som helig. Berättelserna om ”något” utmynnar snarare i fåordiga beskrivningar om något bortom individen eller mellan individer (såsom en ”godhet”). Det är snarare det individuella tolkningsföreträdet som kan förstås som heligt i Petterssons sociologiska bemärkelse. För att framstå som legitim bör tro förankras i ett eget beslut och inte utgöra ett passivt mottagande av traditionella berättelser.

Ett individualiserat tolkningsföreträde i trosfrågor kan alltså vara en institutionaliserad form av religiositet i Sverige. Om framtida forskning finner det rimligt att anta ett sådant tolkningsperspektiv behövs ny forskning inom flera områden. Ett sådant område är forskning om hur individer, enskilt eller i grupp talar om och förstår begrepp såsom religion, andlighet och tro. Analysen i denna undersökning understryker, på samma sätt som andra systematiska översikter av forskningsläget (t.ex. Wuthnow 2011), också behovet av att omformulera de påståenden som används för att mäta tro i enkäter. En ny generation enkätstudier skulle kunna fördjupa den förståelse vi har om på vilka sätt religion och samhälle fortsätter att influera varandra.

Resultatet av analysen i denna artikel visade att uttryck för tro svårligen kan pressas in i strikt substantiella definitioner av tro. Tvärtom kan de mest fåordiga uttrycken för tro på ”något” bära en analytiskt meningsfull innebörd. Därav följer att vår begreppsliga förståelse av tro *inte* på förhand bör preciseras till endast beskrivningar av det heliga eller gudomliga. Substantiella aspekter av religiös tro bör möjligtvis förstås i samklang med funktionella aspekter av tro. I vissa sociala kontexter kan den organiserade religionens beskrivningar av helighet också vara den aspekt av tro som framhålls som ytterst meningsfull. I andra fall kan det vara andra aspekter som legitimeras som meningsfulla (till exempel rätten och skyldigheten att själv välja sin tro). I dessa fall är det fria valet socialt betingat, vilket innebär att det inte är privat i egentlig mening utan ett föremål för kollektiv institutionalisering. Om tro betraktas på detta mer inkluderande sätt förlorar religiös tro inte sin samhällspåverkande potential för att en viss beskrivning av det heliga blir mindre populär. Härutöver behöver inte en minskad kunskap om doktriner (tillkommen genom färre besök i kyrkor) betyda att tron minskar i social

betydelse. Såsom Anderberg (2007) understryker behöver vi tro mer när vi saknar kunskap. Eftersom tro mycket sällan studerats som ett fenomen med både substantiella och funktionella aspekter, kan man slutligen säga att det förekommer kunskapsluckor i svensk forskning rörande den mångfasetterade religiösa trons förankringar i samhället.

Referenser

- Ahlin, L. (2005) *Pilgrim, turist eller flykting? En studie av individuell religiös rörlighet i senmoderniteten*. Stockholm, Stenhag: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.
- Ahlstrand, K., Palmer, B. & E. Willander (2008) "Guds närmaste stad?", 9–24 i K. Ahlstrand & G. Gunner (red.) *Guds närmaste stad? En studie om religionernas betydelse i ett svenskt samhälle i början av 2000-talet*. Stockholm: Verbum.
- Anderberg, T. (2007) "12 tankar om tro och tvivel", *00-tal* 24/25: 68–80.
- Aspers, P. (2011) *Etnografiska metoder: Att förstå och förklara samtiden*. Malmö: Liber.
- Becker, H. S. ([1998]/2008) *Tricks of the trade: Yrkesknepp för samhällsvetare*. Malmö: Liber.
- Beckford, J. A. (2003) *Social Theory and Religion*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Berger, P. L. (1969) *The sacred canopy: elements of a sociological theory of religion*. New York: Anchor.
- Berger, P. L. (1974) "Some Second Thoughts on Substantive versus Functional Definitions of Religion", *Journal for the Scientific Study of Religion* 13(2):125–133.
- Berger, P. L. & T. Luckmann (1966) *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Anchor.
- Borowik, I. (2011) "The Changing Meanings of Religion: Sociological Theories of Religion in the Perspective of the last 100 years", *International Review of Sociology* 21(1): 1175–189.
- Brodin, J-A. (2001) *Religion till salu? En sociologisk studie av New Age i Sverige*. Stockholm: Stockholm studies in Sociology.
- Brown, C. G. (2001) *The Death of Christian Britain: Understanding Secularization*. London: Routledge.
- Bromander, J. (2008) "Enköpingsstudien: en religionssociologisk analys", 53–102 i K. Ahlstrand & G. Gunner (red.) *Guds närmaste stad? En studie om religionernas betydelse i ett svenskt samhälle i början av 2000-talet*. Stockholm: Verbum.
- Bromander, J. (2011) *Svenska kyrkans medlemmar*. Stockholm: Verbum.
- Brömssen, Kerstin von (2003) *Tolkningar, förhandlingar, tystnader: Elevers tal om religion i det mångkulturella och postkulturella rummet*. Göteborg: Acta philosophica Gothoburgensia.
- Bäckström, Anders (2008) "The Comparative Study of Religious and Cultural Change: Thorleif Pettersson as sociologist of religion", *Nordic Journal of Religion and Society* 21(2):203–217.

- Day, A. (2011) *Believing and Belonging: Belief and Social Identity in the Modern World*. Oxford: Oxford University Press.
- Davie, D. (2006) ”Religion in Europe in the 21st Century: The Factors to Take into Account”, *Arch. European Sociology* (2):271–296.
- Durkheim, É. ([1912]/2001) *The Elementary Forms of Religious Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Frisk, L. (2001) ”Nyreligiositet vid Millennieskiftet – försumbar eller flyr den våra mätinstrument?”, 169–182 i Skog, M (red.) *Det religiösa Sverige*. Örebro: Libris.
- Frisk, L. (1998) *Nyreligiositet i Sverige: Ett religionsvetenskapligt perspektiv*. Nora: Nya Doxa.
- Gadamer, H.-G. (1959) ”On the Circle of Understanding”, 68–100 i H. G. Gadamer, E. K. Specht, W. Steagmüller (red.) (1959) *Hermeneutics Versus Science? Three German Views*. University of Notre Dame Press: Notre Dame, Indiana.
- Glock, C. Y. & R. Stark (1965) *Religion and Society in Tension*. Chicago: Rand McNally and Company.
- Gorski, P. S. (2000) ”Historicizing the Secularization Debate: Church, State and, Society in Late Medieval and Early Modern Europe, ca. 1300–1700”, *American Sociological Review* 65 (1): 138–167.
- Gorski, P. S. & A. Altinordu (2008) ”After Secularisation”, *Annual Review of Sociology* 34:35–55.
- Gustafsson, G. (1997) *Tro, samfund och samhälle: sociologiska perspektiv*. Örebro: Libris.
- Gustafsson, G. (2005) ”The Sociology of Religion in Sweden”, *Nordic Journal of Religion and Society* 18(2):129–157.
- Gustafsson, G. & P. Pettersson (2001) *Folkkyrkor och religiös pluralism – Den nordiska religiösa modellen*, Stockholm: Verbum.
- Inglehart, R. & W. E. Baker (2000) ”Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values”, *American Sociological Review* 65(1): 19–51.
- Hagevi, M. (2012) ”Beyond Church and State: Private Religiosity and Post-Materialist Political Opinion among Individuals in Sweden”, *Journal of Church and State* 54(4): 499–525.
- Hamberg, E. M. (1989) ”Kristen på mitt eget sätt”, *Religion och Samhälle* 48–49(10–11):1–102.
- Hamberg, E. M. (2001) ”Kristen tro och praxis i dagens Sverige”, 33–65 i C.-R. Bråkenhielm (red.) *Världsbild och mening: En empirisk studie av livsåskådningar i dagens Sverige*. Falun: Nya Doxa.
- Hamberg, E. M. (2003) ”Christendom in Decline: The Swedish Case”, 47–61 i H. McLeod & W. Ustorf (red.) *The Decline of Christendom in Western Europe, 1750–2000*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Hammer, O. (2004) *På spaning efter helheten, New Age en ny folketro? Ny utökad och omarbetad utgåva*, Stockholm: Wahlstrand & Widstrand.
- Heelas, P. (1996) *The New Age Movement: Religion, Culture and Society in the Age of Post-Modernity*. Oxford: Blackwell.

- Heelas, P. (2007) "The Spiritual Revolution of Northern Europe: Personal Beliefs", *Nordic Journal of Religion and Society* 20 (1): 1–28.
- Heelas, P. (2009) *Spiritualities of Life: New Age Romanticism and Consumptive Capitalism*. Oxford: Blackwell.
- Heelas, P. & L. Woodhead (2005) *The Spiritual Revolution: Why Religion is giving way to Spirituality*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing.
- Luckmann, T. (1974/[1969]) *The Invisible Religion: the problem of religion in modern society*. New York: MacMillian Paperbacks.
- Luckmann, T. (1990) "Shrinking transcendence, Expanding Religion?", *Sociology of Religion* 51(2):127–138.
- Luckmann, T. (2001) "Berger and his collaborator(s)", 17–25 i L. Woodhead, P. Heelas & D. Martin (red.) (2001) *Peter Berger and the Study of Religion*. Oxon: Routledge.
- Lövheim, M. (2004) *Intersecting Identities: young people, religion, and the interaction on Internet*. Uppsala: Acta universitatis upsaliensis.
- Lövheim, M. (2007) "Virtually Boundless? Youth Negotiating Tradition in Cyberspace", 83–100 i N. Ammerman (red.) (2007) *Everyday religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Lövheim, M & J. Bromander (red.) (2012) *Religion som resurs: existentiella frågor och värderingar i unga svenskars liv*. Skellefteå: Artos.
- Löwendahl, L. (2002) *Med kroppen som instrument: En studie av new age med fokus på hälsa, kroppslighet och genus*. Lund: Lund Studies in History of Religions.
- Löwendahl, L. (2005) *Religion utan organisation – om religiös rörlighet bland privatreligiösa*. Stockholm/Stenhag: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.
- McKinnon, A. (2002) "Sociological definitions, language games, and the "essence" of religion", *Methods & Theory in the Study of Religion* 14:61–83.
- Norris, P & R. Inglehart (2004) *The Sacred and the Secular: Religion and Politics Worldwide*. New York: Cambridge University Press.
- Palmer, B. (2008) "Ryck ut jacken! Andlighet som paus från livsstressen", 277–292 i K. Ahlstrand & G. Gunner (red.) *Guds närmaste stad? En studie om religionernas betydelse i ett svenskt samhälle i början av 2000-talet*. Stockholm: Verbum.
- Pettersson, T. (1982) "Anonym Religiositet: En teoretisk diskussion och några svenska resultat." *Forskningsrapport Nr 170–171*. Religionssociologiska institutet: Stockholm.
- Pettersson, T. (1988) *Bakom dubbla lås: Om små och långsamma värderingsförändringar*. Stockholm: Institutet för framtidsstudier.
- Pettersson, T. (2009) "Religion och samhällspraktik. En jämförande analys av det sekulariserade Sverige", *Socialvetenskaplig tidskrift* 3–4:233–264.
- Richards, L. & M. M. Morse (2013) *Qualitative Methods. Third Edition*. Los Angeles, London, New Dehli, Singapore, Wasington DC: Sage.
- Riis, O. (1989) "The Role of Religion Legitimizing the Modern Structuration of Society", *Acta Sociologica* 32(2): 137–153.

- Rosen, I. (2009) *I'm a believer – but I'll be damned if I'm religious. Belief and religion in the Greater Copenhagen Area – A focus group study*. Lund: Lund Studies in Sociology of Religion.
- Sjödin, U. (1987) *Osynlig religion: En studie i teori och metod*. Diss. Lund. Löberöd: Ultra Plus.
- Sjödin, U. (2001) *Mer mellan himmel och jord?* Stockholm: Verbum.
- Sjödin, U. (2002) ”Swedes and the Paranormal”, *Journal of Contemporary Religion* 17(1):75–85.
- Storm, I. (2009) ”Halfway to Heaven: Four Types of Fuzzy Fidelities in Europe”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 48(4):702–718.
- Svensk författningssamling 1951:680, *Religionsfrihetslag 1951*. Stockholm: Justitiedepartementet.
- Swedberg, R. (2012) ”Theorizing in Sociology and the Social Sciences: turning to the context of discovery”, *Theory and Society* 41(1):1–40.
- Thalén, P. (2006) *Att mäta människors religiositet: Filosofiska perspektiv på kvantitativ religionsforskning*. Gävle: Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap.
- Therborn, G. (1995) *European Modernity and Beyond: The trajectory of European Societies, 1945–2000*. London: Sage.
- Therborn, G. (2012) *Världen: En inledning*. Stockholm: Liber.
- Voas, D. (2009) ”The Rise and Fall of Fuzzy Fidelity in Europe”, *European Sociological Review* 25 (2): 155–158.
- Willander, E. (2008) ”Avslappnad och berörd. Synen på hälsa och andlighet bland hälsofrämjande företag i Enköping” 241–267 i K. Ahlstrand & G. Gunner (red.) *Guds närmaste stad? En studie om religionernas betydelse i ett svenskt samhälle i början av 2000-talet*. Stockholm: Verbum.
- Willander, E. (2009) ”Vad är ”andligt” i hypotesen om den andliga revolutionen?”, *Religionsvetenskaplig Tidskrift* 53:35–50.
- Woodhead, L & P. Heelas (2000) *Religion in Modern Times: An Interpretative Anthology*. Malden: Blackwell Publishing.
- Wuthnow, R. J. (2011) ”Talking talk seriously: Religious Discourse as Social Practice”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 50(1):1–21.

Hemsidor

<http://www.europeanvaluesstudy.eu/>

Författarens tack

Tack till de två anonyma granskare vars synpunkter bidrog till att avsevärt förbättra detta manus.

Författaren vill härutöver rikta ett stort tack till Sandra Torres, Uppsala universitet, som läst detta manuskript och därefter generöst och tålmodigt delat med sig av sin breda kunskap om hur man skriver vetenskapliga artiklar.

Tack även till Curt Dahlgren, Lunds universitet, och Jørgen Straarup, Söder-

törns högskola för värdefulla synpunkter på tidigare versioner av detta manus. Anneli Winell, Uppsala universitet, har också bidragit genom att språkgranska texten. Stort tack!

Författarpresentation

Erika Willander är doktorand vid sociologiska institutionen, Uppsala universitet. Willanders avhandlingsprojekt handlar om konstruktioner av religion och religiositet i sociologisk teori och forskningspraktik.

Korresponderande författare:

Erika Willander, Sociologiska institutionen, Uppsala universitet,
Box 324, 75126 Uppsala.
E-post: erika.willander@soc.uu.se,
Tel: 018-471 1507

En sociologisk förståelse av förlåtelse och försoning

Kerstin Rathsman

Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

Forgiveness and reconciliation in a sociological context

Are forgiveness and reconciliation left to the theologians to define or can these concepts also be genuine concepts in sociology? In spite of the fact that sociology and social psychology have a lot of research about relationship, interaction and groups, there is not much research about forgiveness and reconciliation. This article presents the understanding of how relations can be revived, if once broken, if using these conceptions. The discussion also includes the concepts of shame and guilt and even confidence, particularly in relations where you find victim and perpetrator. The discussion is developed in a perspective of symbolic interactionism with examples from sociological research about men's violence against women and adults, especially fathers, abuse to their daughters. In this article the perpetrator feels guilt and the victim shame and the feeling of guilt makes the perpetrator to ask for forgiveness. When hate and hard feelings have come to an end, the reconciliation can occur as a consequence of the forgiveness.

Key Words: forgiveness, reconciliation, shame and guilt, victim, perpetrator and actor.

Denna artikel handlar om försoningens och förlåtelsens sociologi alternativt socialpsykologi. Förlåtelse och försoning kopplas till begreppen skuld och skam, tillit samt offer, förövare och aktör och tolkas utifrån centrala begrepp inom symbolisk interaktionism. Associationer och tankar går kanske till den teologiska diskursen, där begreppen förlåtelse och försoning har en mer framträdande plats. I denna artikel behandlas inte en religiös dimension där man framför allt ser på försoning mellan Gud och människa. I det följande handlar det uteslutande om förlåtelse och försoning i mellanmänniska relationer.

Alla lever vi i olika typer av mänskliga konstellationer som inrymmer relationer. Torgny Segerstedt skrev: ”Den sociologiska uppfattningen av människan är, att hon får verklighet endast genom relationen till andra människor” (Segerstedt 1968:7). Ingen är sig själv nog. Grupper och relationer är ett centralt forskningsområde inom sociologi och kanske främst socialpsykologi. Överallt där relationer finns begås fel och misstag av personer som ingår i relationen – ibland små bagatellartade kanske omedvetna misstag och ibland stora medvetna fel som kan få oanade och katastrofala följder för de inblandade, då människor såras och tidigare existerande relationer rase-ras och kanske upphör. Misstag och fel kan ske genom att såra andra via ord och/eller handling. Vårt handlande är aldrig enbart något privat utan måste ses i en social kontext, dels i nära relationer, dels i en strukturell samhälllig kontext. Sociologer be-

traktas som experter på relationer och med tanke på detta kan det synas märkligt att begrepp som försoning och förlåtelse sällan nämns i den sociologiska diskursen och vi kan konstatera att förlåtelse och försoning inte har varit något prioriterat område inom sociologisk forskning.

Bakgrunden, till denna artikel om begreppen förlåtelse och försoning, är den forskning (Rathsman 2001; Mellberg 2002; Weinehall 1997; Heimer & Sandberg 2008) som gällt våld i nära relationer, det kan exempelvis vara hustrumisshandel eller sexuella övergrepp som incest. En del som har varit utsatta för övergrepp mår relativt bra, medan andra mår oerhört dåligt. Här avses ett längre tidsperspektiv och inte i direkt anslutning till övergreppen. Det kan givetvis finnas många orsaker till varför offer har kunnat bearbeta sina upplevelser och gå vidare, exempelvis tillgång till dels signifikanta dels generaliserade andra, som nära vänner, sociala nätverk och stödgrupper.

Ett alternativ till förlåtelse är hämnd, att helt enkelt ge igen för de oförätter en person har blivit utsatt för. Hämnd kan eventuellt ge en tillfällig lättnad, men snart kan nya behov av hämnd uppstå samtidigt som den som blev utsatt för hämnden vill ge igen och vi har en negativ våldsspiral i form av fysisk eller psykisk misshandel, därmed sker ett positionsbyte på så sätt att det tidigare offret själv blir en förövare och förövaren blir ett offer. Förlåtelse behöver dock inte leda till handlingsförlamning och ett konserverande av kränkande relationer, i denna artikel betonas snarare förlåtelse som en aktiv kraftfull handling.

Det bör också i sammanhanget betonas att trots att ett offer förlåter sin gärningsman, kvarstår kravet att gärningen, om det är ett brott, bör utsättas för juridisk granskning och gärningsmannen straffas, den juridiska processen lämnas däremot utanför i denna artikel. Liksom Hedda Giertsen, anser jag, att: "Straffet är inte en angelägenhet mellan offer och gärningsman utan en samhälllig angelägenhet" (Giertsen 2003:184). Inte heller innebär förlåtelse med nödvändighet att offer och förövare fortsätter sin relation, även om denna artikel främst betonar möjligheten att återupprätta en raserad relation genom förlåtelse och försoning, kan det i vissa fall räcka med att känslan av hat och bitterhet upphör.

Teoretiska och empiriska utgångspunkter

Den teoretiska förståelsen och analysen är framför allt hämtad inom symbolisk interaktionism och utifrån den förståelsen analyseras och tolkas främst begreppen förlåtelse och försoning. Dessa begrepp kopplas till skuld och skam där även begreppet tillit nämns. Som aktörer i denna förståelseprocess är förövare och offer. Begreppen granskas vart och ett för sig och tillsammans i olika konstellationer och därmed besvaras följande frågor. Hur återskapas en raserad relation? Kan vi kräva förlåtelse av någon? Är det över huvud taget möjligt att förlåta oavsett vad som hänt? Behövs förlåtelse/försoning? Kan vi förlåta någon som inte ber om förlåtelse, kanske inte ens erkänner sin skuld utan förnekar den? Vad är syftet med att förlåta? Är det att offret ska må bättre eller handlar det om att återupprätta förövaren?

De begrepp som hämtats från symbolisk interaktionism är framför allt signifikanta

ta andra, generaliserade andra, I och me, definition av situationen, spegeljag och rolltagande (Mead 1976/1934; Charon 2010; Cooley 1902/1922; Hewitt 1981; Trost & Levin 2004).

Det empiriska materialet är hämtat från sociologisk forskning och behandlar mäns våld mot kvinnor samt vuxnas våld mot barn, även i det senare fallet är det män som är förövare och offren är barn vilka är döttrar till förövaren. Det som framför allt ligger till grund för denna artikel är hämtat från Rathsmans (2001) studie om incest där förövarna är biologiska fäder och styvfäder och där offren är döttrar till dessa. Mödrarna i dessa familjer finns med, men aldrig som aktiva förövare, detta utgör bakgrund till att förövaren här benämns han och offret hon¹.

Denna artikel avgränsas således till mellanmänniskliga relationer på mikronivå och utelämnar därmed det strukturella samhälleliga våldet med efterföljande försoningsprocesser som exempelvis i Sydafrika (Sampson 2002) och Bosnien (Basic 2013). Det förekommer dock i verkligheten oftast en överlappning mellan aktör och struktur. Strukturer kan förenkla alternativt försvåra människors handlande även på mikronivå. ”De strukturer som gör en viss handling möjlig återskapas genom att handlingen utförs” (Lundin 2004:50).

Förlåtelse och försoning

För att det ska bli möjligt att diskutera begreppen förlåtelse och försoning behöver de definieras och granskas för att se hur de förhåller sig till varandra. Inte heller här är det den teologiska diskursen som gäller utan enbart mellanmänniskliga relationer. Begreppen får ofta ersätta varandra i olika sammanhang och det är ibland svårt att veta vad som avses; är det förlåtelse eller försoning eller används försoning som ett övergripande begrepp som även inkluderar förlåtelse.

Nedanstående relativt enkla definitioner gäller i denna artikel och utifrån dessa definitioner diskuteras och analyseras fortsättningsvis. Försoning innebär ”återställt vänskapligt förhållande efter konflikt” att försonas innebär ”att bli vänner igen efter period av osämja” (Nationalencyklopedin 1995, försoning). Förlåtelse är att ”upphöra att känna bitterhet mot någon eller kräva gottgörelse för någon liden oförrätt” (Nationalencyklopedin 1995, förlåtelse). Jag anser att det finns en poäng med att särskilja dessa begrepp.

Utifrån ovanstående definitioner kan vi tolka och förstå förloppet som att förlåtelsen måste komma först och den handlar inte främst om relationen mellan förövare och offer utan mer om att offret byter känslor och tankar framför allt mot den som har utfört övergreppen, dock kan man vara fortsatt negativ till själva handlingen, man förlåter således personer och inte handlingar. Enligt Georg Simmel (1908/1970) är

1 Även om jag genomgående i texten använder han om förövaren och hon om offret menar jag inte att det alltid måste vara på detta sätt, även det omvända kan gälla. Här är det den empiri som används i texten som avgör val av pronomen. Jag föredrar också att här använda hon och han istället för hen.

förlåtelse ett byte av känslor och de nya känslorna är en förutsättning för försoning. Detta innebär att den förfördelade slutar att vara bitter och kräver inte längre hämnd eller gottgörelse mot den som har förorsakat lidandet, med förlåtelsen upphör allt detta. Om bitterheten har upphört kan det vara ett tecken på att förlåtelse har ägt rum. Offret förlåter och förövaren blir förlåten.

Katarina Weinehall citerar i sin avhandling *Att växa upp i våldets närhet*, en av sina informanter som säger att han förlåtit sin pappa, trots att hans pappa har gjort fel och själv har han mått bra av att förlåta. Vidare säger denne informant ”om jag hatar så gör jag orätt mot mig själv .. Att hatet inte är känslomässigt utvecklande” (Weinehall 1997:184). Hat är således inte känslomässigt utvecklande enligt denne informant, därmed inte sagt att det alltid är lätt att förlåta. I ett interaktionistiskt synsätt uppstår inte känslor inom en individ oberoende av omgivningen. Däremot kan interaktionen flyttas från en signifikant andre till en annan. Enligt Jacques Derrida kan förlåtelsen vara gränslös och kravlös, det finns då inget som inte kan förlåtas; ”In principle, there is no limit to forgiveness, no measure, no moderation, no ‘to what point?’” (Derrida 2003: 27) Samtidigt menar Derrida att förlåtelsen är en paradox, den kan vara ovillkorlig men i andra sammanhang villkorlig och genuin förlåtelse är att förlåta något oförlåtligt. Det kan alltid diskuteras vad som kan förlåtas och vad som är oförlåtligt och hur man kan förlåta något oförlåtligt eller finns det kanske ett tredje sätt att se på saken förutom det som Derrida tar upp; nämligen att övergreppet egentligen är så hemskt att det är näst intill oförlåtligt men blir ändå förlåtet.

Försoning handlar här om relationen mellan offer och föröväre och det gäller att återskapa ett vänskapligt förhållande. Detta förutsätter att det en gång har funnits ett förhållande värt namnet vänskapligt. Detta resonemang leder till att i de fall där föröväre och offer tidigare haft ett bra förhållande, där finns förutsättningar för försoning men om ett offer har blivit utsatt för övergrepp av en tidigare okänd person, kan inte försoning ske, eftersom det inte går att återställa och återvända till ett förhållande som aldrig har funnits. Förlåtelse är däremot möjlig i båda fallen. En part i en konflikt kan alltså förlåta sin motpart utan att därmed försonas med denne medan däremot försoning, enligt min mening, och grundad i definitionerna ovan, förutsätter förlåtelse, d.v.s. att återupprätta ett vänskapligt förhållande förutsätter att bitterheten är borta liksom hämndbegär och kravet på gottgörelse för den oförrätt offret lidit. I den allmänna debatten förekommer ibland påståenden om att försoning är möjlig där förlåtelse är omöjlig, detta stämmer dock inte om vi definierar begreppen på de sätt de görs i denna artikel. Försoning utan förlåtelse blir då endast av kosmetisk art och inte något som går på djupet och återupprättar relationer.

I tidskriften *Väga se* skriver Lisa Markensten, terapeut och barnpsykiatriker med många års erfarenhet av samtal med incestutsatta människor, en artikel med rubriken Utan försoning ingen framtid. Markensten skriver ” Genom de år jag har arbetat med psykoterapi, har jag mött människor, som suttit fast i bitterhet eller i en offerroll. Det är som om läkning inte är möjlig utan inre försoning” (Markensten 2004:18). Om vi håller oss till ovanstående definitioner av begreppen kan vi märka att det råder en viss förvirring i användandet av begreppen. Markensten skriver om inre försoning och en-

ligt vår definition innebär begreppet försoning att återställa en trasig och raserad relation mellan två parter. Utifrån ovanstående definition hade begreppet förlåtelse passat bättre, då det handlar om att upphöra att känna bitterhet. För att ge Markensten en tolkning utifrån ett symboliskt interaktionistiskt perspektiv (Mead 1976/1934) kan en inre försoning ske och en person försonas med sig själv då nya I ger en ny tolkning av me och en förändring av jaget sker därmed. Det bör således finnas två parter för att försoning ska vara möjlig, om vi då rent hypotetiskt ser I och me som två parter skulle detta vara möjligt. Problemet är att det endast är en av parterna som är aktiv och kan agera, me är alltid ett passivt objekt i imperfekt. Jag ser dock detta med inre försoning som ett sidospår och ser snarare försoning som en mellanmänsklig företeelse.

Ann Heberlein (2005) skriver i sin avhandling, *Kränkningar och förlåtelse*, "Den brustna relationen måste upplevas som smärtsammare än kränkningen för att förlåtelse ska vara möjlig" (Heberlein 2005:233). Heberlein frågar vidare om en våldtagen kvinna blir stark och harmonisk om hon förlåter sin våldtäktsman och svaret blir ibland, ibland inte. Förlåtelse och försoning blir i ovanstående exempel något radikalt och genomgripande för att rädda en tidigare destruktiv relation men givetvis förekommer förlåtelse och försoning även som en mer vardaglig företeelse. När Heberlein skriver att det är arbetsamt att förlåta och förlåtelse endast borde vara angelägen om relationen är viktigare än övergreppet, är det, enligt de definitioner som används här, försoning som avses. Att Heberlein skriver på det sätt hon gör beror sannolikt på att hon inte gör den särskiljning mellan begreppen som görs här. Utifrån den definition som används här gör jag den tolkningen att förlåtelse är möjlig oavsett hur relationen eller bristen på relation har varit, men om den skadade relationen har varit viktig då kan det även vara angeläget att försoning förutom förlåtelse uppnås.

En annan variant av försoning är när någon säger sig ha försonats med sitt öde, vilket innebär att personen i fråga har accepterat att något har hänt och trots detta försöker leva vidare utan bitterhet och hat. Detta handlar således inte om att återställa en relation och blir därför ett sidospår av försoning i den betydelse begreppet används här och som därför inte kommer att behandlas vidare.

Antagligen är det fler än jag som i sin barndoms poesibok har följande strof nedtecknad "lär dig livets svåra gåta, älska, glömma och förlåta". I den vardagliga föreställningen finns ofta tanken att glömska är en förutsättning eller konsekvens av att förlåta. Även Simmel (1908/1970) anser att ett offer inte kan förlåta en oförrätt om hon inte först har glömt den. Detta låter sig svårligen göras och i detta fall är jag inte överens med Simmel. Hur kan man förlåta något man inte minns? Minnen från övergrepp försvinner inte heller i och med förlåtelse eller försoning. Rathsmans studie (2001) visar att ett av informanternas största problem var att få kontakt med minnen från övergreppen. Det är ingen bra utgångspunkt för förlåtelse eller försonade relationer att må dåligt till kropp och själ utan att veta varför. Att inte minnas är inte det samma som att må bra. Det är snarare så att minnen är en förutsättning för att kunna bearbeta och förlåta, att förlåta är en aktiv handling och inte att sopa obehagliga minnen under mattan och försöka glömma. Det kan inte heller vara ett krav att glömma efter att någon förlåtit. En av informanterna i Rathsmans studie säger att hon vet vad

hon har varit med om, det är en del av hennes identitet och historia och utifrån de förutsättningarna tänker hon jobba. Vid intervjutillfället har hon definitivt inte glömt övergreppen och sannolikt kommer hon inte att göra det i framtiden heller, däremot är hat och bitterhet borta. Hennes far är den ende fadern i denna studie som i en konfrontation har erkänt och bitt om förlåtelse. Givetvis är det lättare att förlåta någon som ber om förlåtelse, men går det även att förlåta någon som inte vill bli förlåten därför att denne inte ser sin skuld? Det är visserligen möjligt men betydligt svårare och inte särskilt vanligt. Det är också lättare att förlåta om och när offren gör även förövaren till ett offer för omständigheter och uppväxtförhållanden. Frågan kan också ställas huruvida det är möjligt att ha en villkorad förlåtelse, det vill säga ”jag förlåter dig, om...”. Krävs ånger för att få förlåtelse? En person kan givetvis förlåta en förövare utan att denne ångrar sig, samtidigt som det är betydligt lättare att förlåta om någon ångrar det han gjort och kanske lovar att aldrig upprepa handlingen. Att däremot ta emot förlåtelse utan ånger är mer problematiskt, om man inte ångrar det man gjort behövs ingen förlåtelse (jfr kommande diskussion om skuld).

Tilläggs kan att det vanligaste mönstret i incestuösa relationer (Rathsman 2001) är att inte förlåta eller eftersträva försoning. Det finns mycket hat och bitterhet hos offren riktat mot fadern som förövare men även mot modern som inte förhindrade övergreppen. I några fall är fäderna döda, vilket omöjliggör för informanterna att kunna försonas med fäderna däremot finns möjlighet till förlåtelse. Förlåtelse kan således, i en del fall, gå i endast en riktning och endast inbegripa en av parterna medan försoning, där målet är att återställa en relation alltid måste vara ömsesidig. Det är viktigt att poängtera att det finns ingenting i begreppet förlåtelse som säger att det är likvärdigt med att släta över en oförrätt och mena att ”handlingen du gjorde mot mig var OK”. Om en handling är OK, finns ingen anledning för någon att förlåta något.

Vem tjänar mest på att någon blir förlåten? Är det den som ber om förlåtelse och sedan får den eller den som ger? Vid första anblick kan det synas som om förlåtelsen sker på förövarens villkor och förtjänst, vilket knappast är hela sanningen. Att leva med oförrätter och konflikter påverkar både kropp och själ för båda parter, att bli förlåten innebär en form av upprättelse för förövaren men det innebär även en upprättelse för offret i och med att man genom förlåtelsen upphör att vara offer (se nedan om offer/aktör och förövare).

Finns det situationer då förlåtelse och försoning blir extra angeläget och viktigt? En sådan situation kan vara då någon av parterna ställs inför döden. Döden gör oss modigare och många gör omprioriteringar, det är nu eller aldrig som gäller. Sjukhuspersonal kan berätta hur döende patienter känner behov av att be om förlåtelse och återupprätta relationer för att sedan lugnt möta döden. Finns någon förlåtelse efter döden? De som nu dött kan inte agera längre men den efterlevande personen kan i ett perspektiv av symbolisk interaktionism fortsätta att interagera med den döde genom symbolisk interaktion och förlåta en person även sedan denne dött; en signifikant ande kan påverka personer till och med efter sin död.

Skam och skuld

Förlåtelse och försoning kan kopplas till skuld och skam. Ibland särskiljs inte begreppen skuld och skam utan skam blir den överordnade emotionen som inrymmer skuld (jfr Scheff 2003). Även här, liksom vad gäller begreppen förlåtelse och försoning, så kommer begreppen att behandlas åtskilda där skuld blir något som den person upplever som mot bättre vetande har handlat fel. Personen har inte blivit tvingad till något utan haft olika handlingsalternativ och trots detta handlat fel medan skam upplevs av den som blivit utsatt, eller där man själv inte kan rå för det som har skett, skuld är relaterat till själva handlingen medan skam är relaterat till "jaget" eller personens identitet.

Det finns betydligt mer skrivet om skam än om skuld. Helen Lynd (1958) är en av de första att utveckla innebörden av skam. Lynd anser att skam är en genomgripande känsla som berör hela jaget/identiteten, till skillnad från skuld. Skam liksom förlägenhet, enligt Goffman (1956), är ett svar på omgivningens missnöje och förakt. Goffman kopplar här sitt resonemang till Cooleys tankar om spegeljaget och att vi ser på oss själva utifrån hur andra betraktar oss. Enligt Tomas Scheff (1990a, 1990b, 1997) är skam och stolthet inte bara varandras motsats utan också de främsta relationsemotionerna. Han använder även skam som ett samlingsbegrepp för en rad olika emotioner där man har en negativ självbild baserad på hur man tolkar andras uppfattning. Scheff förespråkar en vid definition av skam som innebär alltifrån mer vardaglig skam till förnedring och vanära. Skam kan också uppstå om man får mer beröm än vad man tycker att man förtjänar. Enligt Scheff signalerar skam och stolthet tillståndet i de sociala banden som råder mellan människor. Samtidigt som skam inte är någon angenäm känsla för individen som upplever den, är det knappast önskvärt att samhället skulle bestå av skamlösa innevånare, rädslan för att drabbas av skam får oss att följa samhällets normer. Skam signalerar brott mot normer och därmed fungerar skam som socialt konformt och ordnande. Arlie Russel Hochschild (1983) beskriver skam som en signalfunktion, enligt vilken vi kan orientera oss i tillvaron. Norbert Elias (1939/1991) menar att det är rädslan för social degradering som har spelat en central roll i den civilisationsprocess, han redovisat. Fysisk bestraffning har alltmer kommit att ersättas av social bestraffning och detta i form av skam. Sighard Neckel (1991) skriver om underlägsenhetens skam där vi i det postmoderna samhället skäms om vi är fattiga eller arbetslösa. Underlägsenhet innebär att man känner sig sämre, socialt misslyckad, mindre kompetent och duglig än omgivningen. Omgivningen kan däremot känna sig överlägsen i den underlägsnes närhet. Även här handlar det om ömse-sidiga relationer.

I den litteratur och forskning som nämns ovan skiljs inte mellan skam och skuld utan skuld finns oftast med som en integrerad del av skam. Det gemensamma är att det är relationella begrepp som kräver att fler än en person finns med i sammanhang. Det krävs både signifikanta och generaliserade andra samt rolltagande för att känna skuld alternativt skam och det finns en poäng att särskilja dessa begrepp i framför allt misshandelsrelationer med förövare och offer. Gärningsmännen eller förövarna

kan känna skam i relation till det omgivande samhället, då de bryter mot existerande normer, men i relation till sitt offer är skuld ett mer relevant begrepp, fortsättningsvis handlar artikeln om aktörer i en misshandelsrelation, inte gärningsman i relation till det omgivande samhället.

I överensstämmelse med resonemanget ovan känner förövare således skuld och offer skam, men det är inte ovanligt att även offer känner skuld, då de tror att övergreppet eller misshandeln var deras eget fel. Vad gäller våld i nära relationer så ger ofta mannen kvinnan skulden för den misshandel hon fått utstå, det är hennes tillkortakommanden som är orsaken till våldet. ”För henne kan det vara lättare att stå ut med skulden än att tvingas inse sin utsatthet” (Nordborg 2008:71). Barn skuldbelägger lätt sig själva istället för att lägga skulden där den som regel hör hemma, nämligen hos de vuxna (jfr begreppen skuld och skam hos Misheva 2000; Scheff & Starrin 2002). Offren skäms inte bara för det som de varit utsatta för utan de skäms även å andras vägnar, nämligen över sin familj och framför allt förövaren. Denna skamkänsla finns, märkligt nog, trots att t.ex. incestoffer inte känner till samhällets tabun eller att det är kriminella handlingar de utsatts för (Rathsman 2001).

Även efter att övergreppen av någon anledning upphört kan de f.d. offren känna sig stigmatiserade (Goffman 1972) och fyllda av skuld och skam och trots att förövarna i en del fall var döda så kan offren känna att förövarna har psykologisk makt över dem (Lorentzen & Nilsen 2005) vilket också leder till skuld- och skamkänslor. När det gäller incest och sexuella övergrepp är skammen starkt förknippad med kroppen. I enlighet med symbolisk interaktionism så är identiteten föränderlig, om vi har ett liknande processtänkande när det gäller kroppen istället för att se den som en oföränderlig objektenhet (Kumlin 2006) skulle det sannolikt vara till fördel för de som varit utsatta. Våra celler dör, nya kommer till, den skamfyllda kroppen finns inte längre i samma form som då övergreppet skedde.

Incestoffer känner ibland mer hat riktat mot sina mödrar, som inte aktivt deltagit i övergreppen, än de fäder som har förgripit sig på dem i form av incestuösa handlingar. En förklaring kan vara att hat kan uppstå inte bara gällande de direkta handlingarna utan även gällande uteblivna handlingar. När det gäller skuldfrågan delar fäder och mödrar skulden, men i mödrarnas fall handlar det om indirekt skuld. Fäderna för vad de gjort och mödrarna för vad de inte gjort, det vill säga de borde ha ingripit och förhindrat övergreppen istället fanns de passiva i övergreppens närhet. Det är av tradition mödrarnas ansvar att vårda och skydda sina barn, i detta ansvar ingår att se till att inget går fel, om detta ändå sker är skulden deras (Abbott & Wallace 1990). I de fall mödrarna inte kände till övergreppen och där informanterna var övertygade om moderns avsaknad av kännedom om övergreppen, kände de heller inte något hat riktat mot modern (Rathsman 2001; jfr Mellberg 2002).

Tillit

Det kan ibland finnas försonande tendenser utan egentlig försoning, d.v.s. offer och förövare har utåt sett en vänskaplig relation på så sätt att de träffas vid vissa högtidliga tillfällen, de bråkar inte, de kan föra sig o.s.v. Det som däremot är svårt att återställa är en förlorad tillit. Kvinnorna skulle exempelvis aldrig be fadern sitta barnvakt till deras egna barn, efter att de själva blivit utsatta för övergrepp som barn, de litar inte på sina fäder fullt ut. Om vi anser att tillit är en viktig ingrediens i ett vänskapligt förhållande så har de inte upplevt försoning på djupet, även om det för en betraktare kan se så ut. Enligt Anthony Giddens (1991) har skam en frätande inverkan på tillit (Rathsman 2001), det är med andra ord svårt att känna tillit till en person som har förorsakat skam, Giddens (1984) anser också att tillit är ett känslomässigt skydd, detta kan gälla i olika strukturella risksituationer men också på ett mer personligt plan. Tillit är något man gör sig förtjänt av och som det kan ta år att bygga upp men som kan gå snabbt att rasera. Liksom skuld och skam inte är förenligt med tillit så gäller att bristande tillit kan leda till behov av förlåtelse och försoning. Det är ett brott mot all form av tillit att bli kränkt och misshandlad. Tillitsbrott leder till känslor av misslyckanden, bitterhet och hat riktat mot den som förorsakat detta tillitsbrott, det vill säga förövaren. Både förlåtelse och försoning är en förutsättning för att tilliten ska återuppstå. Ibland kan ett offer känna både skuld och skam över att ett övergrepp kunnat ske, att man inte kunde förhindra gärningen, (Rathsman 2001). Denna typ av tillitsbrott kan även innebära att offret förlorar tilltro till sig själv, vilket kan leda till självförakt och bristande förtroende vad gäller det egna omdömet. Tillitsbrott kan, som vi ser, vara riktat dels mot den andre/förövaren dels mot jaget/offret (Barbalet 1998). Barn som varit utsatta för incest har förlorat tilltro till förövaren (Herman & Hirschman 1981; Dahlström-Lannes 1994) och utifrån en enda förövare sker ofta en generalisering framför allt mot andra män (förutsatt att det är fadern som är förövaren) men även till hela vuxenvärlden (Rathsman 2001). Fadern som för sitt barn är en signifikant andre har stor påverkan vad gäller barnets självbild och detta kan i sin tur leda till bristande självrespekt. Det får således konsekvenser att sakna tillit genom att ha blivit sviken av en signifikant andre.

Offer och förövare som aktörer i och efter övergreppssituationer

Denna artikel har hitintills främst haft ett offerperspektiv och tagit upp hur offret förhåller sig till förövaren. Det är alltså offret som förlåter förövaren. Det omvända är inte aktuellt, d.v.s. att förövaren behöver förlåta offret, även om förövaren försöker skuldbelägga offret genom att göra henne till en fresterska, förförerska eller orsaken till att han inte kunde behärska sig. Ett offer behöver inte förlåta sig själv, då det ligger i själva offertanken att offret är oskyldigt (jfr Lindberg 2003). Förövaren kan däremot behöva be om förlåtelse och även förlåta sig själv efter att han kommit till insikt om sin skuld för att över huvud taget orka leva vidare och för att sluta hata och förakta sig själv, här gäller att särskilja handling och person. ”Upplevelsen att vara en dålig män-

niska blir en självuppfyllande profetia – den som uppfattar sig som usel och äcklig gör usla och äckliga handlingar” (Heberlein 2005:244) (jfr Beckers stämplingsprocess 1963). Samtidigt gäller, i ett symboliskt interaktionistiskt perspektiv, det omvända, om en person utför hemska gärningar kommer han att tillskrivas dåliga egenskaper, eftersom vi inte föds med personliga egenskaper utan dessa tillskrivs oss utifrån våra gärningar. Enligt Cooleys spegeljagstes (1902) vet förövaren vad signifikanta och generaliserade andra anser om personer som exempelvis förgriper sig på barn eller är hustrumisshandlare, vilket också leder till ett förakt för det egna jaget och personen får en negativ självbild och känner skam. Att förlåta sig själv innebär i ett symboliskt interaktionistiskt perspektiv att händelser och beteenden som skett och som finns förankrat i me får en förlåtande nytolkning av I, vilket förändrar individens jaguppfattning. Vi kan inte heller förvänta oss att offer ska känna behov av att förlåta om det inte finns någon/några konkreta personer som är skyldiga, förlåtelse förutsätter förövare och gärningsmän (Basic 2013).

Förlåtelse handlar inte om att släta över; ”det var inte så farligt”. Ett tomt ”ursäkta” från förövaren utan ånger och insikt gällande allvaret i övergreppet är inte heller liktydigt med att be om förlåtelse. En ursäkt från en skyldig innebär att personen ångrar något denne gjort och som han inte riktigt kunde rå för och det är inte vad förlåtelse handlar om utan här finns krav på ett ansvarstagande och insikt om den egna skulden hos den skyldige. Om ansvar och kontroll ligger utanför aktören kan personen knappast betraktas som skyldig. Man kan också be om ursäkt samtidigt som man är i färd med att besvara någon, vilket också ligger utanför att be om förlåtelse för något som man gjort och inte för något som man kommer att göra.

Förövaren har av eget val utfört en eller flera kränkande handlingar och när han inser sitt ansvar och sin skuld finns förutsättningar för att denne också ska känna behov av förlåtelse. Den som känner skuld kan be om förlåtelse, den som känner skam har ingen anledning att be om förlåtelse då det ligger i själva begreppet att man inte själv har orsakat den situation som har bidragit till den skam man bär på, däremot kan personen förlåta. Varför känner då inte alla förövare skuld? En förklaring kan vara att omgivningen stöder förövaren i att inte känna skuld. En övergreppssituation bör ses i ett maktperspektiv, där det är förövaren som bär ansvar för övergreppet. Att ha varit utsatt för ett brott innebär att det finns ett offer, vilket inte innebär någon värdering, trots att tanken på offer har en negativ klang i den offentliga debatten. Detta synsätt innebär inte att ett offer ska ha en offerstämpel eller ta på sig en offerroll resten av livet, men i den aktuella övergreppssituationen finns en gärningsman och ett offer, i annat fall skulle båda vara medskyldiga. Det är viktigt att se offerskap som något temporärt och övergående. Inte heller handlar det om offrets karaktärsdrag, att offret är på ett visst sätt (Lindberg 2006), alla är vi i princip presumtiva offer. Förövaren har vad gäller misshandel eller incest brutit mot samhällets normer och lagar och är därmed behäftad med skuld i relation till offret, medan offret drabbas av skam. Samtidigt kan de samhälleliga strukturerna vara antingen tillåtande alternativt fördömande mot den typen av övergrepp. Offer kan rent intellektuellt vara övertygade om sin oskuld men rent känslomässigt är det inte lika lätt, barndomen för incestof-

fer innehåller ofta både skuld och skam. Skam är en känsla som isolerar, den drabbade drar sig undan sociala relationer samtidigt som det omvända också gäller; svaga band och relationer genererar skam (Scheff & Starrin 2002). De incestuösa familjerna kännetecknas av svaga band samtidigt som föräldrarna, som barnets viktigaste signifikanta andra, på olika sätt vill isolera det incestutsatta barnet från generaliserade andra genom social och/eller geografisk isolering. ”Jag var ju väldigt rädd, och så kände jag väldig skam och äckel, allt var mitt fel. Det var min kropps fel” (Rathsman 2001: 237). Informanten trodde att kroppen signalerade något som hon inte var medveten om och något som hon inte ville, samtidigt ansåg hon att det var fullständigt omöjligt att som barn kunna påverka och förändra sin situation. Barn skuldbelägger ibland sig själva för problem som är föräldrarnas (jfr Lindberg 2003, angående offer och värdiga offer). Oavsett om det rör sig om barn eller vuxna bör offrets värdighet upprättas eller kanske återupprättas genom att offret frigörs från skuld (Trost & Levin 2004). Vi bör ha i åtanke att de incestuösa övergreppen vanligtvis skedde i barnens hem och de var totalt okunniga om vuxen sexualitet och innebörden av incest; de hade inte ens hört ordet incest än mindre att detta var något kriminellt, ändå kände de rent intuitivt att något var fel. Intervjuerna skedde däremot med vuxna kvinnor med en annan förmåga till tolkning (Rathsman 2001). Lindberg (2003) ser offerskap och aktörskap som dikotoma kategorier. Att kvinnorna således i sin barndoms incestuösa övergrepp var offer behöver inte innebära att de är offer för evigt och överallt, de är offer i den aktuella relationen men kan i andra sammanhang agera som aktörer. Förlåtelse kan vara en väg att lämna en offerroll.

Förändring av rådande maktförhållanden

Förlåtelseprocessen innebär en förändring av rådande maktförhållande mellan offer och förövare. Tidigare låg all makt hos förövaren och offret var under förövarens kontroll. Nu är det ett f.d. offer som är aktör och som har avgörandet i sina händer, huruvida hon skall förlåta förövaren eller inte. Att i detta sammanhang gå från en offerroll till en aktörsroll är något positivt, därmed inte sagt att en aktörsroll i alla sammanhang är något enbart positivt, inte heller kräver aktörsrollen i sig ett oberoende men ett offer är som regel oförmögen till ett självständigt handlade.

En förövare kan aldrig kräva förlåtelse, förövaren kan på sina bara knän be om förlåtelse som förvägras honom av den som tidigare var ett offer. Förövaren måste vara trovärdig i sin bön om förlåtelse i annat fall kommer sannolikt inte det f.d. offret att ge förlåtelse och hon kan också sätta upp villkor för förlåtelsen. För att förlåtelse och försoning ska fungera gäller att gärningsmannen inte bara inser sitt ansvar utan också kommit till insikt om vilken skada han har tillfogat sitt offer. Det är sedan offrets rättighet och möjlighet att förlåta. Vi kan ju fundera över varför inte alla förövare som insett sin skuld ber om förlåtelse. Kan det möjligen bero på att förövaren inte är övertygad om att bli förlåten och inte vill utsätta sig för förödmjukelsen att bli nekad eller att han inte vill visa sig svag och sårbar. Det omvända – att offret ber förövaren om förlåtelse – blir däremot inte aktuellt. Förlåtelsen omkullkastar således den tidigare maktordningen med

offret i en underordnad position. En förlåtelse som ställer krav skiljer sig något från det Derrida ger uttryck för i tidigare citat. Förlåtelsen kan även här vara gränslös samtidigt som den som förlåter kan ställa krav. Nils Christie (2005) ställer sig frågan om förlåtelse och försoning kan vara möjlig när handlingarna utförs av ett monster. Samtidigt konstaterar han att han aldrig, inte ens i utövandet av sin profession då han intervjuat fångar, mött något monster, enbart människor han ogillat.

Att förlåta är något en person kan göra på egen hand oavsett hur hennes motpart agerar, däremot krävs det motpartens delaktighet för att försoning ska uppnås, den ena parten kan inte på egen hand återställa en relation eller tvinga någon att mot sin vilja bli dennes vän, en relation är med nödvändighet ömsesidig. Björn Eriksson föredrar att använda begreppet band för att ytterligare betona denna ömsesidighet. Eriksson anser att termen band ”markerar någonting mycket mer påtagligt än den intetsägande helt abstrakta termen relation” (Eriksson 2007: 185). Bandet måste vara fäst i båda ändar och inte endast i en, en försonad relation måste med nödvändighet vara grundad hos båda parter samt i en gemensam definition av relationen.

Det är dessutom viktigt för offret i båda dessa situationer oavsett om det gäller förlåtelse eller försoning att lägga skulden där den hör hemma, alltså hos förövaren. ”Blame the victim” (Finkelhor 1983) är ett uttryck som avser att maktstrukturerna i samhället bidrar till att ge legitimitet till makthavarnas tolkningsföreträdare och därmed läggs skulden på offret istället för på förövaren. Om förövaren äger tolkningsföreträdare och all makt att definiera kommer sannolikt övergreppet att ogiltigförklaras och därmed behövs varken förlåtelse eller försoning. Makt kan ta sig olika uttryck alltifrån tolkningsföreträdare till våld.

En viktig skillnad i alla fall rent teoretiskt i misshandelssituationen mellan två vuxna och en vuxen och ett barn är att offret i vuxenrelationen kan lämna situationen och gå medan ett barn är beroende av den vuxne för att över huvud taget överleva. Det lilla barnet känner inte till några handlingsalternativ. Verkligheten visar dock att det är mer problematiskt än vi kan föreställa oss att lämna en misshandelssituation, även för en vuxen (Holmberg & Enander 2011; Enander & Holmberg 2011). Det finns traumatiserade band mellan offer och förövare, band som leder till skam och som vi sett tidigare i denna artikel är skam handlingsförklamande samtidigt som det gör något med den person som lever i ett misshandelsförhållande. Att bryta en dylik relation när självförtroendet är i botten och offret en längre tid har fått höra hur värdelös hon är av den person som står henne närmast är nästintill oöverstigligt.

Inom symbolisk interaktionistisk tradition (Mead 1976; Trost & Levin 2004; Charon 2010; Hewitt 1981) ses handlingen som det centrala och aktörerna tillskrivs egenskaper utifrån de handlingar de utför. Om det gäller incest måste offret komma till insikt om att de incestuösa handlingarna inte ingår i en ”normal” exempelvis fader–dotter-relation, utan här begås kriminella handlingar. En viktig förutsättning för att försoning och förlåtelse ska vara möjliga är att övergreppen har upphört, att föreställa sig förlåtelse och försoning under pågående misshandel eller incest blir lätt absurt. Rathsmann (2001) ser incest som en process som innehåller incestuösa handlingar i form av direkta sexuella övergrepp. I en incestuös familj är incesten ständigt

närvarande, enligt studiens informanter. Att avsluta sexuella övergrepp är en komplicerad process för ett offer. I denna process ingår relationen till förövaren, offrets egen självbild samt stöd och hjälp utifrån (Lorenzen & Nilsen 2005). Det är sannolikt lättare att förlåta där offret själv innan har tagit initiativ till att avbryta övergreppen. I de fall där offret saknar medvetenhet om sin situation som offer och ser övergreppet som något ” normalt ” eventuellt med samma tolkning som förövaren vill tillskriva övergreppet, finns varken anledning att avbryta övergreppen eller att inleda en fas av förlåtelse och försoning. Övergreppen måste således vara avslutade och offret ha medvetande om övergreppen och sin situation som offer. Detta kan innebära att offret måste frigöra sig från förövarens tolkning, som ofta är likvärdig med en signifikant andres tolkning och ersätta den med annan signifikant andres eller generaliserade andres tolkning.

För att en försoning ska ske krävs rolltagande från båda parter (Mead 1976; Asplund 1970), liksom vid varje form av vänskaplig relation. Vid rolltagande gäller att sätta sig in i den andres situation samt att anlägga den andres perspektiv på sig själv. ” This allows us to temporarily jump out of our own perception of reality and define a situation as though we were someone else ” (Charon 2010:103). Då det är förövaren som under lång tid haft tolkningsföreträde och varit den som haft en maktposition har rolltagandet ofta varit asymmetriskt (Ferguson 1980), det vill säga att det är den med minst makt i relationen som får ta det största ansvaret för rolltagandet, därmed blir förövarens verklighet offrets verklighet. En förändring av rådande maktförhållanden kräver således ett symmetriskt rolltagande.

Återupprättade eller nya relationer

Här är det också möjligt att använda det begrepp Johan Asplund kallar social responsivitet (Asplund 1987). Social responsivitet är inget vi behöver lära oss, om den inte förhindras så uppstår den spontant, enligt Asplund. Hur är det då med försoning och förlåtelse, är även de liksom social responsivitet exempel på ett elementärt beteende som uppstår utan inlärning? Förlåtelse och försoning är inte elementära i den bemärkelsen som Asplund ger social responsivitet. Människor är däremot i grunden sociala varelser och med den utgångspunkten är försoning en möjlig väg att återupprätta viktiga sociala relationer. En invändning mot detta är att relationer liksom människor kan vara utbytbara, d.v.s. om en relation upphör kan en person istället för att återupprätta den havererade relationen starta en ny; nya signifikanta andra kan ersätta gamla icke väl fungerande. Detta handlingssätt kan fungera ibland, dock inte alltid och fullt ut. De flesta våldsbrott i alla fall mot kvinnor sker i nära relationer mellan två subjekt. Björn Eriksson (2007) skiljer mellan samhandlande i subjektpositioner och objektpositioner, vi är i subjektpositionen icke utbytbara medan vi i objektpositionen mycket väl kan bytas ut. Det är också i subjektsymmetriskt samhandlande som det uppstår band mellan aktörerna, enligt Eriksson. Vissa personer är för oss unika och därmed blir också relationen eller banden unika. Georg Simmel skriver ” Ett främlingskap brukar uppstå – fast det är svårt att avgöra om det är orsak eller verkan- i det ögon-

blick, då känslan av att relationen är unik försvinner” (Simmel 1995:143). Utifrån Simmel skulle jag vilja påstå att en unik relation är en viktig förutsättning för försoning. Exempel på en unik relation är, enligt Simmel, den första passionens stadium, då alla generaliserande tankar avvisas bestämt av de inblandade parterna. En annan unik relation är den som finns mellan föräldrar och barn (Eriksson 2007).

Enligt Simmel (1995) innebär flertalet mellanmännsliga relationer någon form av utbyte och utbytet innebär att värdesumman efter utbytet är större än den var innan (jfr Homans 1961) vi är således inte intresserade av relationer som inte ger oss något i utbyte. Här handlar det således inte om att relationen är unik utan att den ger stort utbyte, kanske i form av social uppskattning som Homans ser som ett så kallat generellt värde, där vi i princip är omätliga. Även i denna typ av relation, trots att den inte är unik, kan det således vara värdefullt med att återerövra en brusten relation via försoning.

Andra fall av offer – förövare

Vad gäller incest mellan barn och vuxen är det ganska självklart vem som är förövare och vem som är offer, denna självklarhet finns dock inte i alla övergreppssituationer. Finns situationer där den egentliga förövaren samtidigt är offer? Kan man tänka sig situationer där båda parter omväxlande är förövare och offer, det som exempelvis gäller vid hämnd? Det finns situationer med flera förövare och ett offer, exempelvis vid mobbning, någon kanske där väljer mer eller mindre medvetet att stå på förövarnas sida i rädsla för att själv bli ett offer. Mobbning förekommer inte bara i skolor och på arbetsplatser, genom mobbning via nätet blir inte bara förövarna anonyma utan mobbningen blir allestädes närvarande och offret kan ha svårt att finna en frizon.

Vad händer vid mord där offret dött och därför inte kan förlåta eller delta i en försoningsprocess. Kan en mördare därmed aldrig bli förlåten? Det finns en förövare men ingen motpart. Kan möjligen ställföreträdande (se begreppet i Eriksson 2007) i form av nära släktingar och vänner till offret förlåta gärningsmannen och agera i offrets ställe? Är det också möjligt att tänka en företrädare (Eriksson 2007) som kan be om förlåtelse för en hel nation eller organisation?

Genom samhällelig bestraffning ska en gärningsman sona sitt brott vilket är något annat än att nå försoning med sitt offer. Medling vid brott (Wahlin 2008) är samhällets möjlighet att skapa tillfällen för förövare och offer att mötas tillsammans med en tredje part. Detta möte innebär en möjlighet för gärningspersonen att förklara sig och offret att bearbeta sina negativa upplevelser kring brottet. Denna medling är frivillig och gäller endast då brottet är anmält till polisen och gärningspersonen har erkänt. Av de 15 kvinnor som ingick i Rathsmans (2001) studie hade ingen anmält sin far till polisen trots att hela deras tillvaro påverkades av effekterna av den incest de som barn utsatts för. Ett vanligt mönster var dock att man konfronterat sin förövare tillsammans med psykolog/terapeut, av dessa konfrontationer hade endast en far erkänt och bett om förlåtelse.

Vid medling finns som regel ingen tidigare relation att återkoppla till då gärningspersonen oftast är en okänd person, detta leder då till, enligt resonemanget i denna ar-

tikel att förlåtelse är möjlig men inte försoning och därmed lämnar vi detta med medling, som i och för sig är intressant, men som bättre hör hemma i andra sammanhang.

Avslutning

Denna artikel handlar om övergreppsrelationer eller möten mellan förövare och offer. Begreppen förlåtelse och försoning, som tidigare monopoliserats av teologer och moralfilosofer kan eventuellt kännas ålderdomliga och förlegade för en del, men begreppen är användbara även i en sociologisk analys. Syftet med denna artikel är således att skapa en sociologisk och socialpsykologisk förståelse för begreppens användbarhet och tolkning.

Om förövaren känner skuld över sitt beteende leder detta till en önskan om förlåtelse från den han har förbrutit sig mot. Om dessutom relationen har varit viktig så uppstår även en önskan om försoning. Önskan om förlåtelse kommer från förövaren riktad till offret, offret kan förlåta eller avstå. Offret kan också förlåta utan att förövaren ber om det medan försoningen alltid är ömsesidig och en återupprättelse av en havererad relation.

Samtidigt som en förövare känner skuld i relation till sitt offer kan han känna skam i relation till sin omgivning. Skuld kan förlåtas av offret medan skam inte kan förlåtas. Däremot kan skammen upphöra då misshandelssituationen upphör, förövaren blir förlåten av offret och en ny identitet kan ersätta offeridentiteten. Förövarens försök att skuldbelägga offret är ett försök att göra offret medskyldigt, offret är per definition oskyldigt men kan ta på sig skuld, dels som en reaktion på förövarens definition av situationen, dels för att det finns förlåtelse för skuld men inte skam, skam är förödande för individens jag. I ett teoretiskt interaktionistiskt perspektiv kan förlåtelse ses som en förändring av både förövarens och offrets jaguppfattning.

Begreppen förlåtelse och försoning kan vara användbara i alla former av relationer som familj, vänskapsgrupp, arbetsplats, organisation och stater. Det är svårt att tänka sig områden av sociologisk forskning där det inte handlar om relationer. Här följer några exempel:

Vad gäller familj och vänskapskrets behöver inte utgångspunkten vara låsta positioner i förövare och offer och där gärningarna har utvecklats till kriminalitet utan det kan röra sig om mer tillfälliga vardagsproblem som behöver åtgärdas och relationer som behöver återupprättas.

Det kan vara problematiskt att få en arbetsplats att fungera där det finns hat och bitterhet hos medarbetare eller över- och underordnade, vilket kan leda till en obefintlig kommunikation mellan olika parter på grund av någon avlägsen oförrätt som begåtts. I en organisationsutveckling kanske det ibland vore bra att först ordna upp det som gått fel i relationer mellan arbetstagare innan man går vidare till organisationsförändringar.

Det har nyligen hänt att någon företrädare för kyrkan respektive staten ber enskilda eller grupper om förlåtelse. Kyrkan när det gäller barn som har utsatts för sexuella övergrepp, staten när det exempelvis har gällt fosterhemsplaceringar. Det kan synas

som om de som brustit i förtroende kommer lindrigt undan i relation till vad offren har lidit men vad är alternativet när man efter årtionden ska försöka reparera människors sårade känslor och relationer. Det är inte säkert att det räcker med bön om förlåtelse men det kan vara en början.

Ovanstående är några exempel på områden där det förekommer sociologisk forskning; forskning som kan ha stannat vid kartläggning av problem och utredning av situationen, mer sällan innehåller forskningen teoretiska begrepp som förlåtelse och försoning som kan möjliggöra ett byte av destruktiva känslor av hat och bitterhet till något positivt samt möjlighet att återvända till tidigare fungerande relationer.

Referenser

- Abbott, P & C. Wallace (1990) *An Introduction to Sociology: Feminist Perspectives*. London: Routledge.
- Asplund, J. (1970) "Georg Herbert Mead", 132–147 i J. Asplund (red.) *Sociologiska teorier, studier I sociologins historia*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Asplund, J. (1987) *Det sociala livets elementära former*. Göteborg: Korpen.
- Barbalet, J.M. (1998) *Emotion, Social Theory, and Social Structure – A Macrosociological Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Basic, G. (2013) "Förlåtelse, försoning och oförsonlighet i överlevandes berättelser efter kriget i Bosnien", *Sociologisk Forskning* 50 (1):51–68.
- Becker, H. (1963) *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press of Glencoe.
- Charon, J. (2010) *Symbolic Interactionism. An Introduction, An Interpretation, An Integration*. Tenth Edition, Pearson Education.
- Christie, N. (2005) *Lagom mycket kriminalitet*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Cooley, Ch. H. (1902, 1922) *Human Nature and the Social Order*. New York: Scribner's.
- Dahlström-Lannes, M. (1994) *Mot dessa våra minsta, Sexuella övergrepp mot barn*. 4 uppl. Stockholm: Rädda Barnen.
- Derrida, J. (2003) *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. London: Routledge.
- Enander, V. & C. Holmberg (2011) *Hur går hon? Om att stödja misshandlade kvinnors uppbrotsprocesser*. Lund: Studentlitteratur.
- Eriksson, B. (2007) *Social interaktion: flöden – positioner – värden*. Malmö: Liber.
- Finkelhor, D. (1983) "Common Features of Family Abuse", 17–27 i D.Finkelhor & R. Gelles & G.T. Hotaling & M. Strauss (eds.) *The Dark Sides of Families: Current Family Violence Research*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Ferguson, K. (1980) *Self, Society and Womankind. The Dialectic of Liberation*. Westport: Connecticut.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.

- Giertsen, H. (2003) "Straff er ikke noe rensmiddel", 170–187 i K.Andenaes & K. Papendorf (red.) *Fortsatt oferdig. Festskrift til Thomas Mathiesen 70 år*, Oslo: Pax.
- Goffman, E. (1956) "Embarrassment and Social Organization", *American Journal of Sociology* 62(3) 264–271.
- Goffman, E. (1972) *Stigma, Den avvikandes roll och identitet*. Stockholm: Rabén & Sjögren
- Heberlein, A. (2005) *Kränkningar och förlåtelse. En etisk studie med hänsyn till föreställningar om offer, förövare, skuld och ansvar*. Stockholm: Thales avhandlingsserie.
- Heimer, G & D. Sandberg (2008) (red.) *Våldsutsatta kvinnor – samhällets ansvar*. Lund: Studentlitteratur.
- Herman, J, L & L. Hirschman (1981) *Father – Daughter Incest*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hewitt, J. P. (1981) *Jaget och samhället*. Stockholm: Wahlström och Widstrand.
- Holmberg, C. & V. Enander (2011) *Varför går hon?* Lund: Studentlitteratur.
- Homans, G. (1961) *Social Behaviour – Its Elementary Forms*. London: Routledge and Kegan.
- Kumlin, T. (2006) *Genom kroppen, Bortom kroppen, en upptäcktsresa vid kroppens gränser*. Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Lindberg, E. (2003) "Att explicitgöra det implicit sagda – i självmordsnära kvinnors tal om offerskap, kön och sexualiserat våld", *Sociologisk forskning*. 2003 (3): 57–75.
- Lindberg, E. (2006) *Kulturella konstruktioner av offerskap och aktörskap i könsrelaterat våld*. Eslöv: Förlags AB Gondolin.
- Lorentzen, E. & H. Nilsen (2005) *Tar det noen gang slutt? Incestutsattes fortellinger om avslutning av sexuelle overgrep. En fenomenologisk tilnærming*. Universitetet i Tromsø, Norge.
- Lundin, E. (2004) *Motstånd och kreativitet, George Herbert Meads bidrag till aktörstrukturdebatten*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Lynd, H. (1958) *On shame and the search for identity*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Markensten, L. (2004) "Utan försoning ingen framtid", *Våga Se, tidskrift om sexuella övergrepp och trauma* 6 (4) 18.
- Mead, G. H. (1934, 1976) *Medvetandet, jaget och samhället, från behavioristisk ståndpunkt*. Lund: Argos.
- Mellberg, N. (2002) *När det överkliga blir verklighet, mödrars situation när deras barn utsätts för sexuella övergrepp av fäder*. Umeå: Boréa Bokförlag.
- Misheva, V. (2000) *Shame and Guilt: Sociology as a poetic system*. Uppsala University, Department of Sociology.
- Nationalencyklopedin*, (1995) Ordbok, första bandet, Bokförlaget Bra böcker.
- Neckel, S. (1991) "Status und Scham – Zur symbolischen Reproduktion", *Sozialer Ungleichheit*. Frankfurt: New York: Campus.
- Nordborg, G. (2008) "Våld i vardagen", 63–89 i G. Heimer& D. Sandberg (red) *Våldsutsatta kvinnor – samhällets ansvar*. Lund: Studentlitteratur.
- Rathsmann, K. (2001) *Incest, Att bo i en stulen kropp*. Lund: Studentlitteratur.

- Sampson, A. (2002) *Mandela – en biografi*. Wahlström & Widstrand.
- Scheff, T.J.(1990a) *Microsociology, Discourse, Emotion and Social Structure*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Scheff, T.J. (1990b) ”Socialization of Emotions, Pride and Shame as Causal Agents”, i T. Kemper (ed) *Research Agendas in the Sociology of Emotions*. Albany: State University of New York Press.
- Scheff, T.(1997) *Emotions, the social bond and human reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scheff, T.J. & B. Starrin (2002) ”Skam och sociala band- Om social underordning och utdragna konflikter”, i A. Meuwisse & H. Svärd. (red) *Perspektiv på sociala problem*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Scheff, T.J. (2003) ”Shame in Self and Society”, *Symbolic Interaction*. 26 (2) 239–262.
- Segerstedt, Torgny T. (1968) *Ordens makt, en inledning i språkets sociologi*. Uppsala: Argos Förlags AB.
- Simmel, G. (1908/1995) *Hur är samhället möjligt och andra essäer*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Simmel, G. (1908/1970) *Kamp!* Uppsala: Argos.
- Trost, J. & I. Levin (2004) *Att förstå vardagen – med ett symboliskt interaktionistiskt perspektiv*. Tredje upplagan, Lund: Studentlitteratur.
- Wahlin, L. (2008) *Medling i går, i dag och i morgon*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet, Information och förlag.
- Weinehall, K. (1997) *Att växa upp i våldets närhet*. Akademiska avhandlingar vid Pedagogiska institutionen, Umeå universitet, nr 45.

Författarpresentation

Kerstin Rathsmán är fil dr och universitetslektor i sociologi. Hon är verksam vid sociologiska institutionen, Uppsala universitet

Korresponderande författare

Kerstin Rathsmán, Sociologiska institutionen, Uppsala universitet,
Box 624, 751 26 Uppsala
E-post: Kerstin.Rathsmán@soc.uu.se.
Tel: 018-471 5183

Gästkrönika

Sociologins risker och möjligheter

Göran Therborn

University of Cambridge och Linnéuniversitetet

Sociologin har vissa likheter med ett Cambridge College, såsom Bertrand Russel såg det på 1940-talet. Russell fann väldiga möjligheter i Cambridges intellektuella miljö, men han menade också att college fellowships (vanligen på livstid och med små eller gå gott som inga undervisningsskyldigheter) kunde fresta de mindre skärpta och ambitiösa till lättja och slapphet. Trots att jag har mildrat den både högaristokratiska och briljante Russels uttalande, låter det nog i anständiga svenska öron fortfarande problematiskt elitistiskt. Men låt oss bortse från det, i sociologin liksom i den gamla tidens Cambridge finns det väldiga både möjligheter och risker.

Jag mötte den polariteten tidigt, i början av 60-talet i Lund. När jag kom till universitetet där 1960, hade jag aldrig hört talas om sociologi. Samhällsvetenskap, som man kunde förstå på Kalmar högre allmänna läroverk, var statskunskap och nationalekonomi. Politiskt intresserad började jag med den förra. Bland mina matlagskamrater kom jag att träffa ett par vänner som ville bli läkare, men som inte hade haft betyg nog för att in komma in direkt på medicinsk fakultet. I stället hade de möjligheten att kvalificera sig genom att ta några betyg (som det hette på den tiden) på filosofisk fakultet. Därvidlag hade tre ämnen fått rykte om sig att vara lämpade. Genetik, därför att det var medicinskt nyttigt. Pedagogik och sociologi därför att de var lätta. Då fanns det för mig, tyckte jag, ingen anledning att läsa sociologi. Men så var jag borta ett år, som värnpliktig, och då började en vän från skoltiden att studera sociologi, och skickade entusiastiska brev till vpl. Tillbaka i Lund började jag också – och blev snart intresserad. Framför allt därför att sociologin framstod som mycket mer vetenskaplig och seriös än statskunskap, som i dåtidens Lund mest var författningsplugg och politisk konversation.

Den vetenskapliga ambitionen, strävan efter ny kunskap, tilltalade mig. Den var stilfullt, om än inte karismatiskt, representerat av professor, Gösta Carlsson, en sparsmakad intellektuell med borgerlig framtoning och främst socialpsykologiska och demografiska intressen. Atmosfären på institutionen var lätt bohemisk, centre-left och laissez-faire. Det var ingen miljö jag hämtade idéer från. Både sociologiämnet och institutionen uppfattade jag framför allt som en operationsbas, där vetenskap och intellektuell skärpa respekterades och där samtidigt många olika analytiska perspektiv och okonventionella sociala och politiska åsikter tolererades.

Teorier och analytiska vinklar och verktyg tog jag från den intellektuella vänstern i det tidiga 60-talets Europa. Studentvänstern i Lund, oftast utan lokal förankring i den speciella universitetsstaden och långt ifrån den svenska maktens korridorer och strider, var på den här tiden mycket internationellt orienterad. Men jag hade också

ett internationellt intresse från gymnasietiden i Kalmar, med prenumeration på *New Statesman* och beställningar fransk och tysk litteratur, från Sartre till Thomas Mann, via stadens bokhandel. En prenumeration 1961 på *New Left Review*, med back issues tillbaka till en av dess föregångare, *The New Reasoner*, öppnade en intellektuell värld. Jag är också tacksam för Arbetarrörelsens Arkiv, som erbjöd ett stort utbud av internationella tidskrifter och böcker. Där läste jag Gramsci för första gången, i ett franskt urval, innan jag lärde mig tillräckligt med italienska för att tillgodogöra mig hans An-teckningsböcker från fängelset i sexvolymsutgåven från Einaudi.

I jämförelse med Gramsci och Lukács och med (äldre) samtida som de engelska historikerna Edward Thompson, Eric Hobsbawm, Perry Anderson m fl och franska filosofer som Jean-Paul Sartre, Henri Lefebvre och Louis Althusser framstod de flesta sociologer som ganska bleka figurer. Men där fanns ju ljuspunkter. Ralf Dahrendorfs klassanalys läste jag med intresse, och Robert Merton med intellektuell respekt, lite liknande, ett par pinnhål högre, mitt erkännande av Gösta Carlsson. Jag fick en livslång beundran för Talcott Parsons' *The Structure of Social Action*, som ett briljant stycke teorianslys och – historia, utan att för den skull inta något annat än en fientlig hållning till hans efterkrigstida ”struktur-funktionalism”. Hos sociologins klassiker uppskattade jag den disciplinbyggande ambitionen och styrkan hos Durkheim och den imponerande, skarpsynta lärdomen i Max Webers historiska sociologi, framför allt hans religionssociologiska uppsatser. Men från mitt 1900-tal ledde så många stigar till Marx att jag aldrig fick tid och ork nog att riktigt tränga in i Webers väldiga verk. Av samma skäl tycker jag nu det var synd att jag inte riktigt satte mig in i Simmels arbete.

Under årens lopp har det ju sedan blivit oerhört mycket sociologiläsning, inklusive på för mig fjärran fält som metodologi, socialpsykologi och mikrosociologi. Mot bakgrunden av det institutionella enprofessorssystem jag växte upp och kom att sträva efter en plats i såg jag en grundlig disciplinär allmänbildning som en moralisk plikt. Men fortfarande är det så, att jag ser mig själv i första hand som samhällsvetare (social scientist) och därefter som sociolog. I Holland på 1980-talet hade jag en professur i statskunskap, som blivit mycket mer vetenskaplig sedan det tidiga 60-talets Lund, men jag fann då det ämnet för snävt. Intellektuella förebilder har fortsatt att i stor mängd komma från hinsides de akademiska gränserna, antropologer som Jack Goody, demografer som J.C. Caldwell, ekonomer som Amartya Sen, geografer som David Harvey, statsvetare som Stein Rokkan, och så fler historiker, bl.a. Maurice Agulhon, C..A. Bayly, Linda Colley, Felipe Fernández Arnesto, Jürgen Kocka, Jürgen Osterhammel. Inom samtida sociologi har jag haft lysande vänner, som Walter Korpi, John Thompson och Erik Wright, och funnit en imponerande intellektuell kraft i Pierre Bourdieus *oeuvre* – en relativt sen upptäckt p.g.a. trötthet på den själv-centrerade skrivstilen från konkurrensbesatta Rive Gauche, så olik hans vänliga och ofta försynta personliga framtoning. Men de kolleger jag känner störst intellektuell frändskap med är gränsöverskridare med historiskt djup, som Charles Tilly, Immanuel Wallerstein, Manuel Castells, Maurizio Barbagli och Michael Mann (sedan han lagt av sin tidiga antimarxistiska pose).

Öppenhetens risker och möjligheter

Trots många grandiosa ansträngningar, från Durkheim, via Parsons till James Coleman och andra, har sociologin aldrig lyckats bli en paradigmatiske disciplin. På sin höjd har det funnits paradigmatiske institutioner, vilket dock varken Parsons eller Coleman lyckades med på Harvard eller i Chicago. Avsaknaden av gemensamma värderingsgrunder och måttstockar försvårar kvalitetsjämförelser och – bedömningar. Den kan leda till tillstånd av anything goes. Eller till bittra sekt- och revirstrider. Sociologin har haft sina långa stunder av bådadera – och lidit mycket av det, i intellektuell utveckling såväl som i akademiskt anseende.

Men i sina ljusa tider är sociologin som en försommaräng, där hundra blommor blommar och doftar, där mikro och makro korsbefruktas, och där det lokala, det nationella och det globala möts.

I det här landet vet vi ju av beprövad erfarenhet att ingen sommar varar för evigt. Men kan man förlänga den sociologiske sommaren och korta ner dess höstrusk av beslöjande dimmor och stormande regn?

En ständig intellektuell kvalitetsmedvetenhet och – vaksamhet är viktigare i sociologi än i de flesta andra akademiske ämnen, p.g.a. sociologiske enorma bredd och avsaknad av gemensamt grundparadigm. Administrativt påsatta mekaniske kvantitativa evalueringskriterier tenderar att undergräva sensibiliteten för intellektuell kvalitet. Men ändå tror jag att kombinationen av en stigande mängd och frekvens av utvärderingar samt en starkt ökad faktisk kulturell pluralism, i både samhälle och akademi, i dag ger bättre möjlighet till kvalitetssäkring än för 30–40 år sedan.

En andra förutsättning för bättre tider är att stimulera och odla den intellektuelle nyfikenheten, ”undran inför samhället”, som Johan Asplund en gång vackert uttryckte det. Definitionsmässigt tar sig nyfikenhet oändligt olika och oförutsägbara uttryck och former. Men för att nyfikenheten ska kunna blomma fritt måste den frigöras från anslagslaveriet. För inte så länge sedan var jag på en stor institutionssamling, där alla deltagare berättade om sin forskning. Alla började med och stannade vid vilka anslag de fått, som förklaring till att de sysslade med det ena eller det andra. Några sa, att de inte gjorde vad de helst ville därför att de inte fått anslag.

Det här anslagsberoendet befrämjar inte nyfikenhet och kreativitet. Stora surveys och databaskörningar kräver mycket pengar. Men de flesta sociologiske frågeställningar kan angripas med billig eller kostnadsfri datainsamling. Forskning kräver tid, fri från undervisning, men egentligen finns det för så gott som alla undervisningsfri tid, kortare eller längre. Administrativ kvantmekanik ger många poäng åt stort anslagsinhävande. Därför finns en rationell grund. Stort beviljat anslag visar dina kollegers företroende för dig. Men de stora anslagen är också en belöning av forskningsmanagement, förmågan att bilda vinnande nätverk och intresse av att administrera stora projekt. Men ska nyfikenhet och kreativitet premieras, bör kostnadseffektiv forskning – för att tala *managerialese* –, briljant forskning med små medel ges högre poäng. Inom humaniora och samhällsvetenskap är det fortfarande möjligt.

Prioritering av ”kostnadseffektiv” forskning förutsätter två institutionella förändringar. Dels ett särskiljande av evaluering i samhällsvetenskap och humaniora från (mestadels tung och dyrbar) naturvetenskaplig och (kanske i något mindre utsträckning) medicinsk forskning. Dels, en klar avgränsning mellan vetenskaplig forsknings-evaluering och å andra sidan universitetsadministrativa intressen. Universiteten är naturligtvis i första hand intresserade, inte av forskningens kvalitet, utan av anslagens storlek, som administratörerna tar åt sig en betydande del av.

Sådana institutionella förändringar för att befrämja vetenskaplig nyfikenhet och kreativitet är inte lätta och snabba att åstadkomma. Men ska sociologin blomstra måste var och en av oss i första hand tänka på: Vad är det jag helst vill veta? Sedan: Hur kan jag få ett anslag för det här? Och, för det tredje, Hur kan jag ta rätt på det här även om jag inte får något anslag? Kollegialt kan man också ordna att vid tjänsteställningarna sätta forskningens och undervisningens kvalitet i främsta rummet.

Som redan sagts, nyfikenhetens möjligheter är outtömliga. En gång var jag med i en bedömning av danska nutidshistoriker. En av kandidaterna var i övre medelåldern och hade hela sitt liv bara skrivit om Sönderjylland. Men ur ett otal olika synvinklar, ekonomiska, politiska, kulturella osv. Vi alla fann honom högst kompetent. Isaiah Berlin har skrivit om två polära stilar i det här avseendet, igelkottens, som rör sig noggrant inom ett avgränsat område, och rävens som snabbt springer från ett ställe till ett annat. Däremellan är ju varianterna oräkneliga.

Kanske kan det i det här sammanhanget försvaras att ge ett personligt exempel på hur nyfikenheten kan forma ett intellektuellt liv. Inte för att bravera med vad jag gjort, utan för att visa på några decennier av sociologiska möjligheter.

En nyfikenhets vandringar

Jag startade min intellektuella verksamhet inom sociologin i första hand som marxistisk teoretiker, med ambitionen att relatera och uppdatera marxismen till samtida samhällsvetenskap. Det hela började med försvar för vetenskaplig forskning och kunskap, från en explicit politisk vänsterståndpunkt, men mot alla strävanden till kunskapsökandets upplösning i värderingar och ”kritik” (Therborn 1969; 1973), samt ett vägberedande analytiskt angrepp på föreställningar i samtida sociologi och nationalekonomi (Therborn 1971). Det helas mynnade ut i en konstruktiv teoretisk, men omfattande empiriskt grundad, trilogi, doktorsavhandlingen *Science, Class and Society* (Therborn 1974), *Vad gör den härskande klassen när den härskar?* (Therborn 1978) och *Maktens ideologi och ideologins makt* (Therborn 1980). Alla skrivna på engelska, de två senare översatta till svenska.

Samtidigt hade jag rent empiriska intressen. Min första sociologiska uppsats undersökte bias i mediareporteringen av en mystisk sammanstötning i Tonkinbukten våren 1965 mellan amerikanska och nordvietnamesiska krigsfartyg, som Lyndon Johnson använde som motivering för att eskalera den amerikanska krigsinsatsen i Vietnam. Utanför akademien skrev jag ett på sin tid internationellt uppmärksammat svar på frågan: Varför fick Vietnamkriget en så stark anti-imperialistisk effekt i USA, Europa och världen, när Koreakriget inte fick det? (Ther-

born 1968). Mitt första större empiriska arbete försökte förklara hur det kom sig att det utvecklade kapitalets makt numera överallt tog sig demokratiska former (Therborn 1977).

Vad hade socialdemokratin betytt för Sveriges välstånd och välfärd var en annan stor empirisk fråga. För den skulle sökte jag för första gången (1976–77) ett forskningsanslag, som jag medvetet gjorde stort för att kunna ge anställning åt doktorander och yngre kolleger. Vi fick anslag och vi producerade, men särskilt kostnadseffektiv forskning var det inte, även projektet sköt upp Anders Kjellberg och Bo Rothstein i deras akademiska karriärbånar. Det var huvudsakligen mitt fel, som redan då visade att jag inte är någon lysande företagsledare. Men jag lärde mig mycket om svensk socialhistoria, som jag har haft nytta av resten av livet – med den internationella efterfrågan på svar om Sverige, Skandinavien, socialdemokratin, välfärdsstaten.

Akademiska motgångar, åtminstone måttliga och tillfälliga, är ofta bra för den intellektuella utvecklingen. I efterhand framstår det som klart tursamt att vänsteristiska studentpolitiker i Roskilde inte gav mig en termins respekt för att tillträda en professur på RUC – vilket jag begärde som då ensam småbarnsförälder med oklar personlig situation – och att borgerliga sakkunniga i Lund inte gav mig professuren där. I båda fallen kan jag nu se stora risker för intellektuell stagnation, om jag hade stannat i Roskilde eller Lund. I stället dök en professur i statskunskap i Nijmegen i Nederländerna upp. Studentmarxismen var där på hastig retur, etablissemangen var mera konservativt än i Sverige. Holländsk politik kunde jag ju inte briljera i. Vad göra? Holland och Sverige var båda generösa välfärdsstater, men med helt olika bakgrund och prioriteringar. Det blev utgångspunkten för mycket forskning om jämförande välfärdsstater – ibland med internationella resebidrag men utan speciella anslag. En dramatisk skillnad mellan Holland och Sverige var arbetslösheten (i början av 80-talet), låg i Sverige, mycket hög i Holland, där alla, från höger till vänster, var övertygade om att full sysselsättning hade blivit omöjlig. För att reda ut hur det kom sig skrev jag *Why some peoples are more unemployed than others* (Therborn 1986), på svenska *Nationernas ofärd*.

I den internationella välfärdssvängen kom jag att arbeta ihop med genrens kanske mest briljante entreprenör, Frank Castles. Ett av hans projekt var Families of Nations. Uppgiften var att hitta ett (helst) nytt socialt tema, där en grupp ("familj") av nationer skilde sig från andra. Det var ju klart att jag då skulle skriva om Skandinavien, men om vad, som inte redan var genomtröskat av den enorma nordiska socialpolitiska forskningen? Barns ställning och rättigheter kom jag på (Therborn 1993a), vilket senare ledde mig till att studera barnpolitik omkring den nya (1989) FN-konventionen om barnets rättigheter.

Som manlig 60-talsmarxist hade jag konventionellt nog varit helt ointresserad av familjesociologi, ändå ingenting särskilt i Sverige före Rita Liljeströms tid. Men artiklarna om barnpolitik, och min kända oräddhet för stora frågor, ansåg Frank Castles vara skäl till att be mig skriva om familjen i världen under 1900-talet för ett forskningsprogram om institutioner till Australiens hundraårsjubileum. Jag visste ju då

nästan ingenting om ämnet, men anslaget gav mig två forskningsperioder på Australian National University, med dess fantastiska bibliotek (i pluralis) och närmast världsledande demografiska institution. Det blev en härlig lärotid, som resulterade i *Between Sex and Power. Family in the World, 1900–2000* (Therborn 2004), tre år efter jubileet.

Intresse för städer och deras maktsymbolism fick jag i Budapest 1996, där jag undervisade i socialpolitik och på fritiden studerade Hjältarnas Torg och dess historia. En annan ny, stor lärupplevelse, monument, kosthistoria, arkitektur, stadsplanering, tillsammans med politisk och social historia. Sjutton år senare är det projektet – som huvudsakligen bara har haft lite reseanslag, och ingenting nu längre – inte fullbordat. En bok om *Maktens städer* återstår, men en hel del har publicerats (t ex Therborn 2002, 2006; Bekker & Therborn 2011).

Europa var tidigt intellektuellt närvarande för mig, som antytt ovan, och jag har lärt mig att åtminstone nödortfigt läsa alla västeuropeiska språk, medan ett par försök att lära mig ryska tyvärr inte har lyckats – hittills. För Europa som samhälle blev jag intresserad i början av 90-talet, först genom Perry Anderson, som bad mig medverka i en italiensk historia av Europa, som började med nutiden. Jag blev också indragen i en stimulerande tvärvetenskaplig grupp om Europa, organiserad av dåvarande Forskningsrådsnämnden. Flera arbeten om Europa följde, individuella och kollektiva (se främst Therborn 1995, 2009).

Världen var ett tidigt studentintresse, avkoloniseringen av Afrika, Kongokrisen, med mordet på premiärminister Lumumba och sedan på FN:s generalsekreterare Hammarsköld. Dåvarande (ekonom-historiske) fil.lic Jörn Svensson (sedermera vänsterpartistisk riksdagsman) var studentvänsterns härförare. ”Den som inte prenumerar på *Accra Evening News* vet överhudtaget ingenting om vad Afrika tänker.” ”Den som inte läser *Blitz* förstår ingenting av världen från Asens horisont”. Citaten är ungefärliga, men jag var nog den ende av den (något äldre) Svenssons beundrande åhörare som faktiskt skaffade mig båda tidningarna – och några till. Ingen var någon höjdare, ungefär som *Kvällsposten* med afrikansk-asiatisk vänsterknorr. När Ghanas Nkrumah började framställas som Osagyefo (Frälsare), kom jag att mer intressera mig för Latinamerika, som jag hade direkt kontakt med (perioder i Mexico 1974 och 1978, Brasilien, Peru och Centralamerika 1978). Så bröt ”globaliseringen” ut omkring 1990. FRN:s Europa-kommitté muterade till Global. Jag organiserade en global konferens i Sverige om ämnet (Therborn 2000a). En hel del annat följde, så småningom boken *The World: A Beginner's Guide* (2011. Svensk utgåva, *Världen* 2012).

Visar det sig att en väg inte leder framåt längre, kan du pröva en annan. Från mitten eller slutet av 1980-talet blev det uppenbart att mitt ursprungliga teoretiska program att överskrida sociologi, och annan samtida samhällsvetenskap, med uppdaterad historisk materialism hade nått vägs ände. I den situationen prövade jag fyra nya stigar. En var nya, obehandlade empiriska områden, barn, demografi, politisk symbolism, meningen med Europa, världens sammanhang, 80-talets postmodernism och Marshall Bermans *All That Is Solid Melts into Air* (1983) lärde mig att jag var moder-

nist (inte minst som marxist), vilket ledde till frågor om Vad är det moderna? Vad betyder modernitet?¹ En annan väg följde den grundläggande teoretiska ambitionen i en ny riktning, med försök att artikulera vad som skilde sociologin från andra samhällsvetenskaper, framför allt från nationalekonomi och därav inspirerad ”rational choice” (Therborn 1992, 1993b, 1994, 1996, 2000b). En tredje var att historisera marxismen som intellektuell tradition, vad har den inneburit, vad har den betytt? (Therborn 2008)

En fjärde var att utvidga eller omformulera klassiska marxistiska frågor i nya termer. Boken *Borgarklass och byråkrati i Sverige* (1989a) är väl närmast en empirisk utvidgning, med sina studier av den borgerliga statsapparaten och den moderna borgarklassens uppkomst i Sverige. Men teoretiskt behövdes också vidare vinklar. Samhällen förändras ju inte bara genom revolutioner, som egentligen är historiskt sällsynta. Hur går långsiktiga ta reformistiska förändringar till? Från statskunskapsåren i Holland hade jag lärt mig mycket om mainstream politics från tysk och holländsk statskunskap. Därifrån hämtade jag hem till sociologin i Göteborg ett projekt om social styrning (Therborn 1989b).

De härskandes härskande hade en viktig symbolisk, representativ dimension, en del av maktens ideologi. Hur tog den sig uttryck, i maktens huvudstäder? Som jag berättat ovan blev upplevelsen av ”Hjältarnas Torg” i Budapest 1996 – både som iakttagare och som läsare av en ungersk historikers monografi – starten för ett bestående intresse. Klasskampens vikt och arbetarklassen tyngd i den blev mycket annorlunda redan på 1980-talet, då jag gjorde en sammanfattning av kraftfältet (Therborn 1983). Men vad som då framstod tydligare, var att klasser betyder ojämlikhet, att det finns andra slag av ojämlikhet, och att marxister – liksom samhällsvetare i allmänhet tillsammans med feminister och andra progressiva riktningar och rörelser – inte närmare och systematiskt hade analyserat ojämlikhetens former och mekanismer. På 2000-talet har ojämlikhet blivit en central analytisk frågeställning för mig (Therborn 2006, 2013).

Mer än någon annan lärde mig Eric Hobsbawm att se det oönskade i ögonen. I ett social- och politisk-historiskt perspektiv framstår 1900-talet som arbetarklassens århundrade, åtminstone i den då dominerande nordatlantiska och eurasiatiska världen (med kvalifikationer för efterkrigstidens Nordamerika). I början av 2000-talet börjar det bli tydligt, att det nya århundradet kommer att bli medelklassens, i liknande, vaga, diskursiva mening. Hur visar sig det? Vad kommer det att betyda? Min senaste nyfikenhet (Therborn 2012).

1 Mitt första svar gav jag i ett tal till ett utskott av den mexikanska Deputeradekammaren 1990, *Vías a través la modernidad*, publicerat i *Relaciones* (Xochimilco, Mexico, UAM), nr. 4 1990. Det senaste står i *Världen* (2012), kap. 1.

Ord på vägen

Sociologin ger ojämförligt större möjligheter än någon annan samhällsvetenskap att studera de sociala problem som engagerar oss och att söka efter deras lösningar. Den ger gränslösa möjligheter till kunskapsexpeditioner till livets mikro och makro, till samhällets topp och botten (och medel), i tid bakåt och framåt, i rum utåt och inåt.

Med dessa möjligheter följer ett ansvar, för nyfikenhet, kreativitet och kvalitet. Låt oss se oss själva som intellektuella, som forskare och pedagoger, och inte i första hand som anslagsäskare och anslagstagare.

Från min personliga erfarenhet vill jag vidare säga:

- Ta akademiska motgångar och intellektuella återvändsgränder, inte som tragedier utan som sporrar till ny kreativitet.
- Var alltid öppen för tillfälligheter och deras möjligheter att göra ditt bästa.
- Gör dig inte urarva när du börjar med något nytt. Uppdatera dina kunskaper på tidigare intresseområden och ackumulera erfarenheter och perspektiv. Dem har du stor nytta av på nya områden.
- Bevara din intellektuella integritet. Nya omständigheter, nya intressen behöver inte innebära att du lämnar dina politiska och sociala värderingar och engagemang.

Referenser

- Bekker, S. B. & Therborn, G. (eds.) (2011) *Capital Cities in Africa*. Cape Town, SA: Humanties Press.
- Berman, M. (1983) *All That is Solid Melts into Air*. London: Verso.
- Olsson, S-E & G. Therborn (red.) (1991). *Vision möter verklighet*. Stockholm: Allmänna Förlaget.
- Therborn, G. (1968) "From Petrograd to Saigon", *New Left Review* 48: 3–11.
- Therborn, G. (1969) "Från revolutionär teori till akademisk metafysik, Del I och II", *Häftet för Kritiska Studier* 2(5): 13–36 resp. 2(6): 21–39.
- Therborn, G. (1971) *Klasser och ekonomiska system*. Malmö: Cavefors Zenitserien; lic. avh. Lunds Universitet. 1971)
- Therborn, G. 1973. *Vad är bra värderingar värda?* (Malmö: Cavefors Zenitserien)
- Therborn, B. (1976) *Science, Class and Society*. London: NLB (Dr.avh. Lunds Universitet. 1974.)
- Therborn, G. (1977) "The Rule of Capital and the Rise of Democracy", *New Left Review* 103: 3–41.
- Therborn, G. (1978) *What Dies the Ruling Class Do When It Rules?* London: NLB (Svensk utgåva, 1980, *Vad gör den härskande klassen när den härskar?* Stockholm: Rabén & Sjögren och tidskriften Zenit).
- Therborn, G. (1980) *Maktens ideologi och ideologins makt*. Lund: Zenit Förlag.
- Therborn, G. (1983). "Why Some Classes Are More Successful than Others", *New Left Review* 138: 37–55.

- Therborn, G. (1984) "The Prospect of Labour and the Transformation of Advanced Capitalism", *New Left Review* 145: 5–38.
- Therborn, G. (1986) *Why some peoples are more unemployed than others*. London: Verso (Svensk utgåva, 1985, *Nationernas ofärd*. Lund: Arkivs Förlag).
- Therborn, G. (1989a) *Borgarklass och byråkrati I Sverige*. Lund: Arkivs Förlag.
- Therborn, G. (1989b) "Social Steering and Household Strategies: the macropolitics and the microsociology of welfare states", *Journal of Public Policy* 9(3): 371–397.
- Therborn, G. (1992) "Sociologin och de två kulturerna", *Sociologisk Forskning* 29(2): 3–12.
- Therborn, G. (1993a) "The Politics of Childhood", 241–91 i F. Castles (ed.) *Families of Nations*, Aldershot . Dartmouth.
- Therborn, G. (1993b) "Normens vägar och frågetecken", *Sociologisk Forskning* 30(2): 3–16.
- Therborn, G. (1994) "Sociology as a Discipline of Disagreements and as a Paradigm of Competing Explanations: Culture, Structure, and the Variability of Actors and Situations", 283–300 i P. Sztompka (ed.), *Agency and Structure: Re-orienting Social Theory*. Yverdom: Gordon and Breach.
- Therborn, G. (1995) *European Modernity and Beyond*. London: Sage.
- Therborn, G. (1996) "Sociology, Economics and Normative Action. Notes Towards a Theory of Actors and Situations", 113–134 i D. Sciulli (ed.), *Macro Socio-Economics*. Armonk: M. E. Sharpe.
- Therborn, G. (2000a) "Globalizations: Dimensions, Historical Waves, Regional Effects, Normative Governance", *International Sociology* 15 (2): 151–179.
- Therborn, G. (2000b) "At the Birth of Second Century Sociology. Times of Reflexivity, Spaces of Identity, and Nodes of Knowledge", *British Journal of Sociology* 51(1): 37–57.
- Therborn, G. (2002) "Monumental Europe: The National Years. On the Iconography of European Capital Cities", *Housing, Theory and Society* 19(1): 26–47.
- Therborn, G. (2004) *Between Sex and Power*. London: Routledge.
- Therborn, G. (2006) "Eastern Drama. Eastern European Capital Cities in the 20th Century", Guest editor's lead article to a special issue on Eastern European capitals, *International Review of Sociology* 16(2): 209–242.
- Therborn, G. (2006) *Inequalities of the World*. London: Verso.
- Therborn, G. (2008) *From Marxism to Postmarxism?* London: Verso.
- Therborn, G. (2009) *Les Societies d'Europe du XXe au XXIe siècle*. Paris: Armand Colin.
- Therborn, G. (2011) *The World: A Beginner's Guide*. Cambridge: Polity Press (svensk utgåva, 2012, *Världen: En inledning*, Malmö: Liber).
- Therborn, G. (2012) "Class in the 21st Century", *New Left Review* 78 (ny serie): 5–29.
- Therborn, G. (2013) *The Killing Fields of Inequality*. Cambridge: Polity Press.

Sociologidagarna2014

Ett inkluderande samhälle?

En inkluderande sociologi?

Plenary Speakers

Martina Löw	Katja Franko Aas
Professor in Sociology	Professor in Criminology
Darmstadt University of Technology	University of Oslo

Slutdatum för abstract: 15 januari 2014

Slutdatum för registrering: 12 februari 2014

Mer information och uppdaterat schema finns på
www.socav.gu.se/forskning/sociologidagarna-mars-2014

Värd: Institutionen för sociologi och arbetsvetenskap

Tid: 13-15 mars 2014

Plats: Göteborg

GÖTEBORGS UNIVERSITET
INST FÖR SOCIOLOGI OCH ARBETSVETENSKAP

Recensioner

Avhandlingar i Sociologi

Terese Anving (2012) *Måltidens paradoxer. Om klass och kön i vardagens familjepraktiker*. Lund Dissertations in Sociology.

I måltidens praktiker ”görs” familjer. Det är en grundläggande tes i Terese Anvings *Måltidens paradoxer*. Avhandlingen undersöker måltidens plats i barnfamiljers vardag, och dess roll i (re)produktionen av klass- och könsskillnader. Med denna breda ingång vill författaren avtäckta den komplicerade och mångfacetterade process som måltiden utgör. En första fråga är hur måltiden kan förstås som en del av konstruktionen av familj. En andra vad måltidsarbetet innebär i relation till ”föreställningar om det jämställda Sverige”. En tredje, slutligen, hur föräldrar förhåller sig till ”normer om måltider och föräldraskap” och dessa förhållningssätts roll i reproduktionen av klass (s. 20). De två sista frågorna ger en antydning om den betydelse som i avhandlingen tilldelas officiella diskurser om mat och jämställdhet. Bakgrunden är den svenska statens långa historia av att försöka påverka såväl matvanor som könsrelationerna i familjer.

Avhandlingen är en spännande läsning. Avstampet tas i ståndpunktsteori och Dorothy Smiths institutionella etnografi. Ambitionen är att med utgångspunkt från de deltagande personernas vardagsverklighet som *point of entry* visa hur denna bestäms av processer som sträcker sig bortom denna verklighet. Syftet är att identifiera så kallade styranderelationer och synliggöra dessas verkningar (s. 76). Det är vardagsverkligheten hos 30 föräldrar med barn under 8 år och varierande social bakgrund som studeras. Merparten är kvinnor. För att generera data användes såväl enskilda intervjuer, som parintervjuer och fokusgruppsintervjuer. Med syftet att fånga en rutinmässig del av måltidsarbetet genomfördes dessutom fyra så kallade *go alongs* där forskaren följde med deltagare i studien vid en inköpsrunda. Det är alltså fråga om ett rikt empiriskt material som analyseras.

Måltidens betydelse, könsarbetsdelningen i måltidsarbetet samt måltidspraktikernas roll i klassreproduktion diskuteras i varsitt kapitel. I analysen spelar David Morgans ”familjepraktiker”, Beverly Skeggs ”respektabilitet” och Pierre Bourdieus habitusbegrepp en viktig roll. Begreppen används för att undersöka hur familj ”görs” i måltidsaktiviteterna, matens roll i ”görandet” av en respektabel familj respektive måltidspraktikernas betydelse i klassreproduktion. I det första kapitlet beskrivs förändringarna i övergången till att bli en barnfamilj: måltidens mera framträdande roll, matvanornas förändring, måltidsarbetet rutinisering. Författaren diskuterar här hur officiell matrådgivning inverkade på vad som ansågs vara en bra och respektabel familj. Maten skulle idealt vara näringsrik, hälsosam och tillagad med omsorg. Den skulle också ge barnen ett bra förhållningssätt till mat. Ett annat ideal var att kvällsmålet skulle intas tillsammans. Samlingen var en överordnad princip som också den

handlade om att tillhöra de respektablas skara. I ett andra kapitel är fokus inställt på könsarbetsdelningen i måltidsarbetet. Genom att lyfta fram måltidsarbetets komplexitet – den tysta kunskapen, planeringen, koordineringen, känslorna, omsorgen – understryker författaren att jämställdhet handlar om så mycket mer än att dela på praktiska moment som dukningen, matens tillagning eller disken. Det var oftast kvinnorna som hade ansvaret för måltidsarbetet. Det var de som hade ”familjen i huvudet” som Anving så träffande kallar måltidsarbetets tysta kunskap. Slutsatsen blir att måltiden var en könad praktik. Ändå var jämställdhetsdiskursen närvarande i kvinnornas berättelser. Den hade effekten att ojämställdheten förminskades. Det framstod som illegitimt att inte vara jämställd. Särskilt gällde detta medelklasskvinnorna. I kapitlet om klassreproduktion visar författaren att måltiden återspeglade klasskillnader och fostrade barnen in i visst habitus. Klasskillnaderna märktes till exempel i synen på mat från andra länder. Hos medelklassföräldrarna hade denna ”spännande” mat en given plats, medan arbetsklassföräldrarna inte gärna lagade sådan ”konstig” mat. Man förhöll sig också olika till officiella diskurser om dålig mat, som exempelvis socker. Medelklassföräldrarna berättade antingen att de undvek att ge sina barn sådan mat. Eller också deklarerade de att de såg råden som överdrivna. Arbetarklassföräldrarna framstod som betydligt friare i förhållande till råden. De tycktes inte på samma sätt känna behov av att försvara att familjen åt ”dålig” mat. En slutsats är att klass hade en central roll i familjekonstruktionerna. En annan att styranderelationer i form av officiella matråd skapade en moralisk diskurs som utgjorde en viktig del i ”görandet” av en respektabel familj. Åtminstone för medelklassen.

Det är inte lätt att göra Anvings avhandling rättvisa på så här litet utrymme. Den innehåller flera intressanta spår och analyser än dem jag nu tagit upp. Ändå hade jag gärna sett flera diskussioner. Här ska jag nämna ett par. De två styranderelationer som diskuteras är de officiella svenska jämställdhets- och måltidsdiskurserna. Givet utgångspunkten i institutionell etnografi hade jag önskat att mer utrymme ägnats åt kopplingen mellan intervjupersonernas berättelser och dessa diskurser. Det framstår som något oklart i vilken utsträckning jämställdhetsdiskursen och måltidsdiskursen identifierades som de centrala styranderelationerna utifrån deltagarnas vardagsverklighet, eller om de snarare bildade en på förhand fastställd ram för studien. Intrycket att det kan vara på det senare sättet förstärks av att de både finns med i själva forskningsfrågorna och ägnas stort utrymme i några av avhandlingens inledande kapitel. Här uppstår även frågan om det möjligen fanns andra styranderelationer som kunde funnits med på den institutionella karta som ritats av Anving. Kan det vara så att fokuseringen på de två officiella diskurserna har inneburit att andra centrala styranderelationer hamnat i skymundan? Jag tänker på exempelvis livsmedelsindustrin med tillhörande administrativa apparat som ju tillverkar och säljer den ”dåliga” mat som statens experter varnar för, och jag tänker på vad det är som förklarar själva existensen av den ojämställdhet som jämställdhetsdiskursen får intervjupersonerna att vilja dölja. Vilka styranderelationer och strukturer finns här att avtäckas?

En ytterligare fråga har att göra med viljan att framstå som en respektabel familj.

Denna önskan var mest framträdande i medelklassfamiljerna. Detta spännande resultat skiljer sig från Skeggs studie, där respektabilitet istället var central för arbetarklasskvinnorna. Skeggs förklaring är att arbetarklasskvinnorna har fränkänts respektabilitet och att den just därför utgör ett ständigt problem för dem. I hennes studie var respektabilitet mera av en självklarhet för medelklasskvinnorna. Det hade varit spännande med en diskussion om hur dessa skillnader mellan de båda studiernas resultat skulle kunna tolkas.

Samtidigt vill jag poängtera att de diskussioner som faktiskt förs i avhandlingen är både relevanta och tänkvärda, liksom att studien genom att ställa måltiden i centrum förmår åskådliggöra den rikt fasetterade process som det är fråga om. *Måltidens paradoxer* tydliggör på så sätt värdet i att fokusera på *en* familjepraktik. Det har möjliggjort upptäckten av processer och aspekter som annars kanske förblivit dolda. Att jag sedan hade önskat ännu mer av den varan är en annan sak. Slutligen är det glädjande med en svensk avhandling som åter för in klass i diskussionen om familj. Med andra ord utgör Terese Anvings studie ett viktigt forskningsbidrag, inte minst till familjesociologin.

Christine Roman, fakultetsopponent, Örebro universitet

Jonas Lindström (2012) *Drömmen om den nya staden. Stadsförnyelse i det postsovetiska Riga*. Arkiv.

I det postsovetiska Riga, i vad Jonas Lindström (J.L.) i sin avhandling kallar för postrestrojkans stad, produceras nya framtidsdrömmar, men inte hur som helst, utan mot och med ett mångtydigt förflutet. Anslaget till avhandlingen låter förstå att en nyckel till förståelsen av staden står att finna i tiden, i den sociala temporaliseringen, inte i en enkel synkron samtid, utan i något tidsligt mycket mer sammansatt. Till skillnad från den sociologiska normalförståelsen blir då historien något långt mer påtagligt än bara en bakgrund, den blir i Riga till något i nuet levande. Detta anslag är mer än en nyckel till att förstå det samtida Riga – det är själva nyckeln.

Vad är det då för historia som det handlar om? Enligt J.L. handlar det inte om hela staden Rigas historia utan om dess moderna historia från 1850-talet till idag. J.L. föreslår här en fyrdelad periodisering som genom som regel skarpa gränser framstår som relevant. Periodiseringen gäller nu inte bara staden Riga utan också nationen Lettland, vars historia det moderna Riga är tätt sammanknuten med. Den första perioden handlar om stadens expansion, modernisering och plats i det nationella uppvaknandet – fram till mellankrigstiden var Riga fortfarande en tyskt präglad stad i det ryska imperiet. Den korta andra perioden, sammanfallande med mellankrigstiden, såg den lettiska republikens födelse och stabiliseringsförsök. Det andra världskriget utgör sedan ett konfliktfyllt interregnum till den tredje perioden av sovjeterisering. Med Sovjetunionens sönderfall börjar sedan den fjärde perioden.

Det är den fjärde perioden som är föremålet för J.L:s analys, vilket sker i tre kapitel

som utgör avhandlingens empiriska kropp. Men vad för slags analys är det fråga om, och vilket slags material är det som kommer till användning? Syftet med avhandlingen är 'att med Riga som blickpunkt analysera hur föreställningar om ny tid manifesteras i staden.' Dessa föreställningar vill J.L. förstå med hjälp av ett begrepp hämtat från Walter Benjamin: urbana fantasmagorier. Själv sammanfattar han vad det gäller med termen urban postperestrojka. För att göra den empiriskt åtkomlig undersöks i tur och ordning i de tre kapitlen som utgör avhandlingens kropp först Rigas avsovjetifiering med stadens utvecklingsplaner som material. Sedan undersöks vad globaliseringen – enkannerligen entreprenörsurbanismen – gör med Riga, hur världen kommer till Riga, men också hur Riga kommer till världen, när Lettland öppnas mot omvärlden. Här spelar olika urbana projekt en viktig roll. Den tredje frågan ligger i förlängningen av den andra och avser 'föreställningar om en ny och härlig tid' som den framträder i olika bostadsprojekt i staden. En viktig fråga om dem gäller lettifiering versus gängse globala fantasmagorier. Förhoppningen är att detta sammantaget kan ge ett svar på frågan om den nya tidens manifestering i Riga.

Utan tillgång till det lettiska språket låter sig nu en sådan analys inte göras i en handvändning. Men den låter sig ändå göras. Dels genom att skaffa sig ett antal informanter för mer allmänna uppgifter och observationer om vad som pågår i staden, inte minst olika akademiker visade sig nyttiga, dels genom att intervju personer med anknytning till olika i Riga pågående projekt och planer, alltsammans hanterat med hjälp av det engelska språket. En hel del information såväl om privata projekt som offentliga planer återfanns dessutom på nätet. Utöver det har J.L. gjort egna fältobservationer från olika kritiska platser i Riga under sammanlagt sju veckolånga vistelser i Riga. För den analys J.L. vill göra verkar detta nu att ha gett ett rimligt empiriskt underlag.

Hur är då analysen upplagd? Den sociala temporaliseringen är alltså central, men utöver den för J.L. in en mer urbansociologisk uppsättning begrepp som tagits fram i kända undersökningar av Paris, Chicago, Los Angeles och Dubai. Dessa begrepp samlar han under urbana fantasmagorier, vilka således blir ett slags paraplybegrepp för avhandlingen. Han vill förstå det som det som skänker en stad dess egenhet eller karaktär, och det handlar då om såväl mer materialiserade konstruktioner som fantasier och känslor, varför fiktionen (film, dikt, litteratur etc.) blir väl så viktig som de faktiska förhållandena. Det fantasmagoriska handlar om modernitetens kontraster: glamour och grus, ljus och mörker (Paris), hur solljuset gör vardagen semesterlik (Los Angeles), skyskrapans strålgång (Chicago), hur verkligt och överkligt bländar och blandas (Dubai).

Avhandlingens begreppsstrategi är i högsta grad heuristisk, de begrepp som introduceras definieras inte, än mindre ställs några kriterier upp för deras giltighet. I stället används begreppen som ett slags sammanfattningar på olika saker som äger rum i och rumsterar om Riga. Framställningen blir mycket syntetisk, och syntesen blir svårbedömd eftersom det inte redovisas hur den sätts samman analytiskt.

I slutkapitlet förs ändå en hel del av avhandlingens observationer samman på ett i stora stycken trovärdigt sätt. Exempelvis hävdar J.L. att det motsatsernas spel som utmärker Rigas urbana postperestrojka utspelas mellan framförallt sovjetepoken och den postsovjetiska tiden, men att den nuvarande epoken också uppfattas som en direkt fort-

sättning på mellankrigstidens självständighet. Det nya ersätter inte det gamla, utan omförhandlar det (s. 213). I dessa globala och nationella omdefinitionsprocesser blir det förgångna en resurs för de ledande aktörerna. Så blir nu gamla stan i Riga till något lettiskt, hur tysk den än må ha varit en gång (s. 216). Omdefinieringen tar spjörn mot sovjettiden, vilket gör dagens motvilja mot planering begriplig – determinerad *laissez-faire* styrning kallar J.L. det hela för (s. 218). Viljan att placera Riga i ett globalt sammanhang med allehanda entreprenörsurbanistiska följa John-projekt skall också ses i det sammanhanget (s. 219). Skyskrapor, vattennära bostadsområden, multifunktionsarenor och *gated communities* strävar efter att som det heter placera Riga på kartan med sin globalt unika likformighet (s. 225). Men avsovjetisering, globalisering och lettifiering – vilka ju bär upp avhandlingens empiriska kropp – måste sättas ihop för att vi ska förstå den urbana postperestrojkan. Den sociala temporaliseringen är nyckeln till det (s. 221).

Så långt är det lätt att följa avhandlingens argument. Men frågan om hur detta ska sättas samman förblir som jag ser det olöst. J.L. försöker exempelvis att sammanfatta Rigas urbana fantasmagorier i ett motsatsernas spel (Figur 3 s. 222) där han korstabulerar (av)sovjetisering, globalisering och lettifiering mot de Rigas fyra epokerna. Men kan spelet sättas i rörelse genom denna korstabulering? Jag tror inte det, och skälet är enkelt: denna korstabulering skapar helt enkelt inga motsägelsefulla positioner.

Avhandlingen hade som jag ser det vunnit på en mer systematisk analys. Låt mig om än schematiskt visa hur den kunde ha anlagts med de begrepp som J.L. valt. Vad som ska undersökas är drömmen om den nya staden. Utgår vi från Benjamin kan vi förstå den som en urban fantasmagori, det vill säga som uppvaknandet på tidströskeln *till* det nya Riga: drömmen lever just i uppvaknandet *från* sovjettiden. Men den sociala temporaliseringen är mer än så: med Koselleck – som refereras i avhandlingen – kan vi betrakta den som osamtidigheternas samtidighet, hur de tre tidigare epokerna spelar med och mot det samtida Riga i ett spel av lettifiering, avsovjetisering och globalisering. De tre empiriska kapitlens undersökningar kunde, tror jag, med fördel analyserats systematiskt med ett sådant angreppssätt.

Avhandlingen når alltså inte riktigt ända fram. Ändå är den väl värd att läsas. Dels därför att den lyckas fånga mycket av det som utgör det nya Riga i all dess ofullgånghet: hur förverkligade och halvvägs avstannade nya projekt tar plats och rumsterrar om i den stad som sovjettiden efterlämnade: en tämligen välkonserverad medeltida kärna och den tätare innerstadsbebyggelsen på och utanför de gamla vallarna för entreprenörsurbanismen att sätta tänderna i vid sidan av sovjettidens dystra bostadsområden mer eller mindre lämnade åt sitt öde. Alltsammans beskrivs ingående och trovärdigt. Empiriskt är det, trots svårigheterna, fråga om en bra avhandling. Vi får lära oss mycket om Riga – också om det som inte är åtkomligt för flanörens blick. Dels därför att det också lyckas J.L. att i viktiga avseenden applicera den aktuella urbanteorin på ett fall långt från Chicago, Los Angeles och Dubai, nämligen Riga, en gång en typisk nordtysk stad, men sedan starkt sovjetifierad. Vi lär helt enkelt känna den urbana postperestrojkan.

Mats Franzén, fakultetsopponent, Uppsala universitet

Goran Basic (2012) *Samverkan blir kamp. En sociologisk analys av projekt i ungdomsvården*. Lund Dissertations in Sociology.

En dryg procent av samtliga barn och unga får någon gång under ett år vård utom det egna hemmet. Detta motsvarar omkring 29 tusen placeringar (men färre personer). I första hand används familjehem, men ungefär en tredjedel placeras på någon form av institutionsvård och drygt 1000 av placeringarna skedde på hem för särskild tillsyn inom Statens institutionsstyrelse. Det är formerna kring vården av de ungdomar som vårdas på de statliga så kallade § 12-hemmen som Goran Basics avhandling utgår från.

Trots högt ställda ambitioner kring en vetenskapligt förankrad vård, och olika internerna utvärderingar som visar att ungdomar kan ha uppskattat sin delaktighet och så vidare, har forskning återkommande visat att institutionsvårdformen är högst problematisk. Den visar sig inte uppnå de resultat man åsyftar ifråga om ungas rehabilitering, och även uppgifter om övergrepp och andra missförhållanden framkommer. Förklaringen till bristande (eller negativa) effekter verkar vara enkel; Det är mycket svårt att bryta en negativ utveckling genom att placera socialt utsatta, kriminella och missbrukande ungdomar tillsammans, under lång tid och i avskildhet från samhället i övrigt. När ungdomarna dessutom befinner sig i en tillvaro omgärdad av en mängd yttre kontrollstrategier och i ett maktmässigt underläge, bäddar det för en mängd motstrategier och konflikter.

Mot bakgrund av kritik mot bristande värdeffekter, att ungdomarna när de kommer tillbaka till sin hemkommun lätt återfaller i tidigare beteendemönster och mot uppfattat alltför höga vårdkostnader är det inte konstigt att se att olika utvecklingsprojekt växer fram. Ett sådant var MVG-projektet som under 2006 till 2008, som med hjälp av 230 miljoner skulle projektet utveckla en bättre samverkan och minska placeringstiden på institutionen. Projektmedlen gick i huvudsak till att subventionera kommunernas vårdkostnader för 982 ungdomar, men också att finansiera 24 samordnare som skulle tillse att sammanhållna vårdkedjor skapades för ungdomarna.

Avhandlingens empiriska underlag samlades in under en utvärdering av MVG-projektet och består av 119 observationer och 147 intervjuer. Observationer har skett av olika möten, institutionsliv och informella sammanhang. I inledningen sägs att ”i många avseenden handlar den här avhandlingen om praktiska problem i vården av samhällsomhändertagna ungdomar i dagens Sverige”. Och när man ser till syftet avser dessa problem hur konflikter uppstår, hanteras i olika former av allianser samt vilken förståelse och med hjälp av vilka kategorier samordnare och projektet förstås på. Dessutom hur dessa kategorier används i en form av språklig, eller diskursiv kamp mellan de involverade.

När Basic ska placera in studien i ett forskningsområde är det inte oväntat samverkansforskning som redovisas. Här framkommer att samverkan ofta får vara svaret på varjehanda olika problem som uppstår i välfärdsapparaten, men också att de problem som samverkan förväntas lösa verkar förbli så även efter samverkan provats, och därtill att själva samverkanspraktiken i sig skapat nya svårigheter (som man får tänka sig

att det krävs nya samverkansprojekt att lösa). Huvudspåret vid studier kring samverkan har varit att använda sig av organisations- och/eller professionsteori. Basics bidrar här med en mikrosociologisk analys av vad samverkan kan innebära genom att detaljstudera hur människor, aktörer agerar i förhållande till varandra, framförallt genom alliansbildningar och språkhantering.

Simmels syn på konflikter spelar en stor roll i analysen. Konflikter ses som potentiellt enande genom att aktörerna får något gemensamt att rikta uppmärksamhet mot – och att detta innebär en möjlighet till kommunikation. Därtill används flitigt en strukturell relationsanalys genom att olika triader och dyader analyseras. Konflikter framstår avhandlingen igenom närmast uteslutande som en följd av att två eller flera aktörer enas mot en gemensam fiende.

Vad blev då av ambitionen att bygga upp ett närmare samarbete mellan SIS och socialtjänst? Sammanfattat kan man säga – inte mycket! Vad projektet framförallt innebar var att de visade fram en rad underliggande konflikter som kom till ytan genom projektet. Man kan nog lägga till att projektet i sig bidrog till att producera nya varianter på dessa konflikter. De tänkt aktiva samordnarna som skulle ha en nyckelroll för ungdomarnas återintegrering i samhället blev istället passiva och drabbades av handlingsförlamning, enligt Basic. Tre roller av passiva samordnare diskuteras: den inkompetente, träkarlssamordnaren och papperstigern. Den första vet inte hur den ska agera, den andra var en i första hand administrativ funktion och den tredje lovade mycket men höll tunt. ”Många av samordnarna verkar helt enkelt ha valt ett enkelt sätt att klara arbetet”, sägs det i slutdiskussionen. Och det enkla sättet verkar ha varit att försöka navigera mellan den stora mängd konflikter som projektet innebar på olika nivåer.

När det handlar om *mellanorganisatoriska* förehavanden framkommer visserligen några exempel på lyckat samarbete, och då härledda framförallt till lyckliga omständigheter eller särskilt skickade samordnare. Annars uppfattades projektet som något som något som uppfattades inte alls behövdes (teorimisslyckande) eller som var dåligt genomfört (praktikmisslyckande). Istället för gemensamma åtaganden skapades en mängd *allianser* som inneslöt vissa och uteslöt andra. Det verkar också som att när den av ungdomarna önskvärda rollen hos samordnaren, som aktiv och för fram ungdomens röst och intressen intogs av samordnaren så verkar detta närmast ha uppfattats som ett hot som motarbetades av övriga involverade. Samverkan i den form som diskuteras här handlar ofta om *olika former av möten*. I ett kapitel sätts särskild fokus på vad mötena innehöll för konflikter. Här får vi också följa processen för hur några konflikter utvecklades över tid och sammanhang. I det avslutande resultatkapitlet presenteras det som författaren kallar för förklarande redovisningar. Med detta avses en begreppsutveckling av det som annars kallas för förklarande redovisningar (accounts) och sociala jämförelser som innebär att olika förhållanden och aktörer förstår genom likheter och skillnader till andra. Kapitlet innehåller ett flertal beskrivningar av den underordnade maktsituation som ungdomarna befinner sig i och hur det uppfattar sig ha varit utsatta för olika former av maktövertag. Här framkommer en sida av institutionsvården som inte är smickrande för de anställda, där maktövertaget an-

vänds på ett oreflekterat sätt som skapar disciplin genom olika former av nedvärdering, hot och fysiskt övertag.

Basics avhandling är ett bidrag till samverkansforskningen och då i första hand genom att poängtera värdet av detaljstudier av kommunikation, konflikter och positioneringar. Den är också ett bidrag till att förstå en del av ungdomsvården som visat sig vara mycket svårhanterlig och som tyvärr ofta leder till ett negativt resultat. Mycket av det som Basic redovisar kan föras tillbaka till karaktären på det område som samverkan ska realiseras i – ett område där problemen är många, omfattande och sammansatta och där lösningarna i många fall utgörs av förhoppningar och inte av mer hållfasta och trovärdiga alternativ. Därför blir institutionsvårdsfältet laddat med frustration och konflikter.

Basic angriper frågorna med stor entusiasm och visar i sina bästa stunder prov på en idérikedom och beteckningssäkerhet som öppnar upp för nya tolkningar och ny förståelse. Språkhanteringen är annorlunda, där ambitionen verkar ha varit att även den språkliga framställningen ska präglas av idén att verkligheten är socialt konstruerad och är i ständig omstöpning. Ibland driver den kreativa språkanvändningen iväg lite väl långt och man kan ana att författaren rullar med i beteckningarna som verkar fått ett eget liv.

Att använda klassisk sociologisk teori för analysen av samverkan har sina sidor. Det visar sig att vissa begrepp har hög relevans för området och man kan verkligen se många fall där triader och dyader upprättar olika slags allianser. Men ibland så blir analysen närmast begränsad av teorin där man hade önskat en mer elaborerad idé för det sociala liv som Basic skriver om, inte minst en tydligare koppling till organisationsteori. Det försök till begreppsutveckling genom förklarande jämförelser som görs är intressant och kan möjligen bli ett bidrag för vidare forskning. I avhandlingen är det dock svårt att fullt ut se styrkan i begreppet, i synnerhet vad det tillför utöver att tala om förklarande redovisningar. Sammantaget är Basics bidrag till förståelsen av ett sammansatt område inom ungdomsvården välkommet och anger en drivkraft och kreativitet som kommer att vara spännande att följa framöver.

Torbjörn Forkby, fakultetsopponent, Göteborgs universitet

Adrián Groglopo (2012) *Appropriation by Coloniality*.

Umeå universitet.

The PhD-thesis *Appropriation by Coloniality - TNCs, Land, Hegemony and Resistance: The Case of Botnia/UPM in Uruguay*, was presented on Dec 18, 2012 at Umeå University., by Adrián Groglopo at the Department of Sociology. This qualitative and theory applying case study focus on the introduction of a large pulp mill in Uruguay in a free trade zone at a river bordering to Argentina by the transnational corporation Botnia/UPM. Groglopo is interested to understand how this transnational corporation (TNC) constructs a positive image of itself and a political, economic and cul-

tural leadership, and how the affected community becomes fractured, dependent and resistant to the largely destructive consequences of the project. The study investigates this emerging political conflict through a short ethnographic fieldwork (with 22 interviews) in Uruguay and Argentina.

Groglopo describes how the TNC promises too much, adopts a strategy of corporate social responsibility with benevolent work in the community, and links to a local development history of a foreign corporation. The result of the thesis points towards how this TNC succeeds, through economic and symbolic resources, socio-political and discursive strategies, to make itself into a powerful force.

However, this “hegemony by (logics of) coloniality” does not go unchallenged. Local and transnational resistance is conducted against this “accumulation by dispossession”. “One of the largest environmental demonstrations in the world” arises, with a several years long blockade of a main bridge between Uruguay and Argentina. The resistance creates elements of a counter-force: spaces for organization, practices of resistance and sustained democratic values and practices. This social movement, it is claimed, tries to make itself into an autonomous voice that resists the state, the juridical international apparatus, and the hegemonic practices of the TNCs.

The thesis updates older capitalism critical theories, mainly dependency theory and “internal colonialism”, with the help of one of the newer: David Harvey’s “uneven geographical development”. This is a theoretical challenge, and done with skill, but why this choice? The thesis never convincingly explains why e.g. post-colonial literature or post-structural Marxism is irrelevant. Dependency theory is privileges structure over agency, and therefore tends to ignore the impact of agency, and consequently has problems to understand social change. A bias this thesis reproduce.

There are several strengths of this thesis. Firstly, the case is analyzed in a historical, judicial, social and political economy context. With the help of Harvey’s theory the case is situated in space and time. Secondly, the thesis argues well for how the TNC is able to combine contextual circumstances and tap into colonial history, in a way that makes the TNC “indispensable”, “dominating the spaces of communication” and “controlling the narratives”, making the only important question to: “Does Botnia contaminate or not?”. The critique is controlled and avoids discussions about dependency, subordination to capital, the socio-ecological destructiveness of this kind of enforced modern development, the colonial relations recreated, or other vital consequences for the local community. The TNC succeeds to frame the debate in a way that makes the knowledge of technical processes and ecological systems to be the only epistemological problem (which, is only possible to solve with more technological development ...). Moreover, it deactivates, divides and creates a dependency within communities, and creates conditions that sustain the corporation economically, politically, epistemologically and ethically. Thirdly, the theoretical synthesis shows how the colonial period is not over, that underdevelopment is not necessarily a lack of capitalism, but a result of an uneven world economy and its new frontiers of capital expansion.

There are also serious weaknesses. The analysis describes a surprisingly static socio-

logy. The TNC dominates - period. The (non-economic) social changes and power/resistance dynamics are never clarified. There is an absence of contradictions between the capital-colonial logic vs. the anti-capital and anti-colonial forces. For example: The legislative changes discussed in the thesis, related to land, forestry and investments, seem to be one-directional. However, if it is reasonable to view the law as a pro-capital tool for elites, is never addressed. We only encounter the author's selection of aspects of the laws that facilitates the TNCs exploitation and interests.

Previous studies on resistance, social movements, or social change processes in these kind of cases are not discussed. The author only shows interest in studies on TNCs, capitalism, afforestation, etc. Much of the one-dimensional results seems to be due to a lack of interest in the vast area of studies on agency, such as e.g. research on everyday resistance, counter-hegemony, transnational movements.

The thesis stops when it gets really interesting. Once the TNC has introduced itself to the community, and the resistance started, resistance gets silenced and marginalized. Sure, but it is normal that struggles go through stages in which power firstly ignore, then ridicule, or increase repression, but in a situation like this, if resistance is sustained, there is often concessions. But here it seems simply to be repressed. Is it that easy to stop one of the largest mobilizations, without much violence? Whichever, there is a (political and scientific) duty to explain why and how the resistance was (un) successful, and could improve.

Towards the end we find fascinating details about the methods and radical democratic organizing of local resistance. Then contradictions are visible. It becomes clear how the movement is dominated by small-producers and middle-class professional "criollos" (white of European decent), and how some indigenous groups try to mobilize within this resistance-internal colonial relation. We learn of tensions between the reform oriented environmental NGOs of Uruguay and the more radical Assembleistas of Argentina. Here the author recognizes an "interplay" between actors, the actions of the TNC and responses by local communities. However, it is never developed in what way this struggle enfolds and how the pattern of this interplay looks.

In a way it seems indisputable that the resistance fails: the mill is still there, and the political and the legal process is won by the capitalists. But is that not just the obvious story? Are there not more interesting long-term effects of this mobilization; profound civil society changes in which subjectivities, discourses, networks or practices are transformed? The locals have the experience of stopping another large mill construction some years earlier. Thus, with one recent victory, and (maybe) one defeat this should give us some ideas to the possibilities and problems of anti-colonial and anti-capital resistance. The author seems stuck explaining the superiority of the TNC. But the material revealed is simply not convincing. The TNC does not appear sovereign, not even comparable to the historic colonial forces, which, as we know, were defeated.

In a way this research project seems to paradoxically result in a conclusion that speaks against its anti-capitalist orientation: namely that capitalism is superior and not possible to effectively resist or even mitigate - at least a capitalism in the form of

TNCs of this late modern type that creates hegemonic situations.

A post-doc project is arising as a ghost from this thesis, with a question that haunts the text and demands a reply: is there any possibility of effective anti-capital and anti-colonial struggle today?

Groglopo has written a good enough thesis on the transnational capital/colonial activities and its local effects. However, it makes a non-convincing argument of capital sovereignty with absolute claims on limited material, and a non-interest in the contradictions/openings created. It is a thesis that overemphasize the role of structure and top-down agency of the TNCs, which is predictable from the chosen structural framework and the omission of agency theories. It is a thesis that does not seriously engage with the possible counter-arguments of its own perspective. Still, it works as one argument in an ongoing critical discussion.

Stellan Vinthagen, faculty opponent, University West and University of Gothenburg

Övriga recensioner

Mike Savage, Fiona Devine, Niall Cunningham, Mark Taylor, Yaojun Li, Johs Hjellbrekke, Brigitte Le Roux, Sam Friedman and Andrew Miles (2013) 'A new model of social class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment' *Sociology* 47: 219–250

Artiklar, som denna, bidrar till att kvantitativa studier får dåligt rykte – eller åtminstone borde få det om de antas representativa för ansatsen och läsarna förstår vad som gjorts. Tills vidare verkar det inte vara fallet, artikeln har fått stor uppmärksamhet i Storbritannien och antagits ge ny information om det engelska klassamhället. Att den kunnat publiceras i det brittiska sociologförbundets tidskrift *Sociology* gör att man måste ifrågasätta redaktionens professionalism, den verkar välja massmedial uppmärksamhet framför vetenskaplig stringens.

I artikeln hävdar Savage och hans åtta medförfattare att de på basis av uppgifter från drygt 160 000 personer kan ge en mer adekvat beskrivning av den engelska klasstrukturen än vad som är fallet med den officiella klassindelningen, vilken de dock märkligt nog utnyttjar för att försöka validera de egna resultaten.

BBC genomförde med Savages medverkan år 2011 en websurvey, där de svarande fick ange sina värden avseende olika aspekter av ekonomiska, sociala och kulturella förhållanden. Alla som ville kunde svara, vilket över 160000 personer gjorde. Enligt författarna gör det studien till "the largest survey of social class ever conducted in the UK". Savage m.fl. inser emellertid att de individer som svarat är ett i högsta grad selektivt urval av den brittiska befolkningen och drar därför ett kvoturval med 1026 svarande, som får svara på samma frågor som de som ställts via webben. Därefter analyserar man 1027 observationer, där den 1027:e kommer från svaren på webben, där varje enskilt svar ges vikten 1/161400. Den mest omfattande studien av det engelska klassamhället visar sig därmed bygga på ett kvoturval om drygt tusen personer. Om detta kvoturval får vi inte veta annat än att författarna utan närmare redovisning bedömer att urvalet är demografiskt representativt för nationen, vilket minst sagt får sägas vara otillräckligt i en tidskrift med vetenskapliga anspråk.

Man har samlat in mått på vad man kallar socialt, kulturellt och ekonomiskt kapital. Respondenterna tillfrågades om i vilka av 37 yrkesgrupper de känner någon utöware, varefter socialt kapital mättes som antalet angivna yrken och med deras genomsnittliga status. Kulturellt kapital bygger på preferenser avseende fritid, musik, mat och semester, medan mätten på ekonomiskt kapital avser inkomst, sparande och bostadens marknadsvärde. Sedan kör man in dessa mått i en latent klassanalys där antalet klasser bestäms med hänvisning till att detta antal ger det lägsta värdet på BIC. I praktiken torde det innebära att antalet klasser bestäms av urvalets storlek, med ett större urval skulle antalet klasser bli fler, med ett mindre färre – skulle man verkligen ha utnyttjat de 160400 observationerna från websurveyn skulle man ha fått

ett mycket stort antal klasser. Som ofta i faktoranalytiska sammanhang försöker man sedan karakterisera de identifierade kategorierna genom att se efter hur de ingående variablerna fördelas över dem. Föga förvånande finner de då en 'klass', som de benämner 'elite', där alla de ingående variablerna har höga värden, och en 'klass' 'precariat' med låga värden på samtliga. Däremellan faller fem 'klasser', vilka ges fantasifulla namn som 'Established middle class', 'Technical middle class', 'New affluent workers', 'Traditional working class' och 'Emergent service workers'.

Om man vill ta de klasser som Savage m.fl. identifierar på allvar – vilket man inte bör göra givet den utomordentligt svaga empiriska grunden – så blir den första frågan vilken grunden är för att de kan antas vara samhällsklasser. Författarna hävdar med hänvisning till Bourdieu att samhällsklass är ett mångdimensionellt begrepp, med ekonomiska, sociala och kulturella aspekter, men ger i övrigt inga kriterier för vad som karakteriserar samhällsklasser. De väljer att försöka bestämma klasser genom att försöka mäta vad de kallar ekonomiskt, socialt och kulturellt kapital. Genom att de baserar konstruktionen av begreppet på mätningar av dessa förhållanden, kan deras klassbegrepp inte användas till att studera hur exempelvis kulturella aktiviteter eller omfattningen av sociala nätverk varierar inom samhällsstrukturen, sambanden följer direkt av konstruktionen, det märkliga vore om man inte fann något samband.

Den andra frågan blir hur de så avgränsade klasserna skall kunna utnyttjas i fortsatt forskning. Det kommer att bli svårt att avgränsa dem i en ny undersökning. Även om samma frågor ställs, torde en latent klassanalys producera delvis andra klasser och kanske ett annat antal än sju. Skulle man i stället välja att bestämma klasserna med hjälp av den algoritm som Savages latent klassanalys resulterade i, kommer man att få än mer otydliga gränser mellan klasserna, eftersom klassernas sammansättning delvis beror på mätfel och att dessa rimligtvis blir andra i en ny undersökning. Och vad skall de användas till? Som nämnts kan klasser avgränsade på detta sätt inte utnyttjas till att studera hur fenomen som ekonomiska villkor, sociala relationer eller kulturella aktiviteter varierar med samhällsklass.

Tanken att det finns ett bestämt antal klasser, vilka kan avslöjas med hjälp av en empirisk ansats, förefaller minst sagt naiv. I vilket fall kräver en faktoranalytisk ansats att det finns en stark teori mot vilken resultaten kan utvärderas – psykologerna har i snart över hundra år prövat en sådan ansats för intelligensmätning och förefaller fortfarande inte helt överens om de finner en faktor eller flera. Den teoretiska bas som Savage m.fl. hänvisar till innebär inte mer än att Bourdieu hävdar att klass är ett mångdimensionellt begrepp som inkluderar ekonomiska, sociala och kulturella aspekter. När man genom en faktoranalys vill få fram en specifik underliggande faktor krävs att de variabler som ingår i analysen inte systematiskt är indikatorer på fler faktorer än den man önskar mäta. Flera av de variabler som Savage m. fl. använder – husägande, sparande och preferenser vad gäller fritid, musik och semester torde delvis mäta stadium i livscykeln, vilket gör att den klasstruktur de anser sig ha avslöjat – ”an up-to-date multi-dimensional model of social class” – i Storbritannien, till en del verkar bestå av livscykelgrupper.

Sammanfattningsvis blir The Great British Class Survey Experiment inte annat

än en mediahändelse, om än en framgångsrik sådan, givet den stora uppmärksamhet den fått i främst brittisk press, men även i utlandet inklusive Sverige. Detta får kanske närmast tas till uttryck för den låga sofistikationen i granskningen av samhällsvetenskapliga studier – om en undersökning förefaller redovisa resultat med läsvärde, redogörs det uppenbarligen kritiklöst för den. Sorgligt är att artikeln kunnat publiceras i en sociologisk tidskrift med vetenskapliga anspråk, där artiklarna antas publicerade efter sakkunnig granskning – det vore intressant att läsa utlåtandena. Det är endast att hoppas att det stora klassexperimentet snarast glöms bort.

Robert Erikson, Stockholms universitet

Sten-Åke Stenberg (2013) *Född 1953: Folkhemsbarn i forskarfokus*. Borea Bokförlag.

En del skulle nog beteckna Metropolitundersökningen och Metropolitaaffären som det viktigaste som hänt svensk sociologi under de senaste 50 åren. Detta kanske särskilt gäller sociologins kritiker. Sten-Åke Stenberg, som numera ansvarar för databasen och som själv ingår i undersökningskohorten, har för att uppmärksamma kohortens 60-årsdagar 2013 skrivit boken "Född 1953" som i våras utgavs på Borea förlag.

Sten-Åke har på omslaget bidragit med en bild på sig själv i 1950-talets Stockholm, en bild som liknar de jag själv har i mammas gamla fotoalbum. Bokens ramverk utgörs av en charmerande välskriven betraktelse över det svenska välfärdssamhällets utveckling sedan 1950-talet med vinjetter från det vardagsliv bokens generation växte upp i. Dessa vinjetter inleder flera kapitel. För oss barn födda på 1950-talet är det, oaktat Metropolitaaffären och Metropolitundersökningens forskningsresultat, ett nöje att ta del av dessa vinjetter och minnas vår uppväxt. För andra generationer tecknar det en bild som levandegör livet i Sverige och huvudstaden under den senare halvan av 1900-talet. Framställningen är lättillgänglig och författaren har lagt sig vinn om att befria texten från det mesta av samhällsvetenskapens yrkesjargong, vilket gör den läsvärd för en bred publik.

Men "Född 1953" handlar förstås inte om detta. Boken har två teman. Del 1 rör Metropolitundersökningens förhistoria, utveckling och mottagande under de 50 år som förflutit sedan de första surveyundersökningarna i början av 1960-talet. Del 2 rör det som forskningsmässigt framkommit med hjälp av undersökningens unika longitudinella material.

Metropolit var från början ett nordiskt projekt utformat efter den norske sociologens Kaare Svalastogas idé, men datainsamlingen kom av olika skäl inte till stånd mer än i Danmark och Sverige. I boken redogörs för den kritik projektet utsattes för i initiativtagarens hemland Norge, där kritiken på ett tidigt skede (redan 1964) liknade den som sedermera också drabbade den svenska undersökningen. Kritik av "kvantitativ forskning i kapitalets tjänst" satte på 1970-talet mer eller mindre stopp för den danska undersökningen i samband med det danska samhällets och sociologins radikalisering,

men 30 år senare har projektet nu fått ny fart. I Sverige överlevde projektet längst. Tre surveys genomfördes 1966, 1968 och 1985. Men i början av februari 1986 drabbades man av den värsta opinionskris samhällsvetenskapen råkat ut för under dess moderna historia. Krisen drabbade brett, och hade inverkan också på angränsande vetenskaper som epidemiologi och folkhälsovetenskap. Forskarna anklagades för att "i hemlighet" föra register över svenskar utan deras vetskap med detaljerade uppgifter om de ingående individernas egenskaper och livsföring sedan barnsben. Man hade också påfört data från register utan att fråga respondenterna. Kohorten var nu inne på sitt tretti- ofjärde levnadsår och dagspressen, med en artikel i Dagens Nyheter som katalysator, samlade sig till en bred attack på forskningen. Många politiker, Datainspektionen, många kohortmedlemmar och till och med Överbefälhavaren slöt upp bakom kritikerna. Efter en intensiv februarimånad där tidningarna var fyllda av rubriker avtog uppmärksamheten radikalt när statsministern mördades den 28 februari. Kritiken ledde dock till att data på uppmaning från Datainspektionen avidentifierades, och delar av materialet förstördes.

Kontakt med respondenterna för uppföljande surveyundersökningar var därefter omöjligt. Men nya registerdata har i mitten av 2000-talets första årtionde med tillstånd från såväl Etikprövningkommitté som registerförande myndigheter kunnat påföras med hjälp av sannolikhetsmatchning. Materialet kallas Stockholm Birth Cohort och är idag en potentiell guldgruva för såväl samhällsvetenskaplig som folkhälsovetenskaplig forskning. Detta orsakade bland annat mycket oro hos Vetenskapsrådet som insåg databasens vetenskapliga potential men hade problem med dess tidigare historia. Man gav det dock sitt stöd efter 6 månaders extra beredningstid. Datainspektionen granskade materialet och kom fram till att materialet får användas. Men trots avsaknad av personidentifikation ska det betraktas som personuppgifter och underställas de lagar vi idag har för detta. Dessa lagar har till stor del sin historiska bakgrund i Metropolitdebatten. Metropolitaffären kan bland annat på grund av detta betraktas som utomordentligt viktig för alla som arbetar med analyser av surveyundersökningar och populationbaserade register. Den har gjort avtryck som kommer att prägla forskningen och dataskyddet i det svenska samhället för lång tid framöver.

Beskrivningen av Metropolitaffären upptar de första hundra av bokens sammanlagt 227 sidor. Redogörelsen är utomordentligt spännande och borde enligt min mening utgöra obligatorisk läsning för alla blivande samhälls- och epidemiologiska forskare när man lär sig vad ett etiskt förhållningssätt till det vi sysslar med innebär i praktiken. Vi får reda på en mängd detaljer och får kronologiskt följa utvecklingen. Det pågick en fortgående debatt under hela den period Metropolit hade grundmaterialet intakt, dvs från 1960-talets början fram till 1986. Författaren, som numera själv är ledamot av Etikprövningsnämnden, har på ett initierat sätt låtit oss följa denna historia som inte kunde varit bättre berättad av en driven deckarförfattare. Men utöver historien pekar han samtidigt på en rad principiellt viktiga frågor som är av stor betydelse när vi tänker på hur våra regler ser ut och hur vårt agerande och tänkande kring dessa frågor är, eller borde vara, i dag.

Vad kom då ut av projektet? Har forskarna lyckats visa att det var värt mödan att

gå igenom den bitvis traumatiska resa som det inneburit att bibehålla och uppdatera detta material? Var det värt den oro det med jämna mellanrum skapat hos vissa av de studerade, till och med så sent som vid lanseringen av denna bok? Om detta handlar bokens andra del där forskningen beskrivs. Det redogörs för de ca 140 publikationer materialet legat till grund för, samt för ytterligare deskriptiva analyser som presenteras i original i boken.

Materialet var avsett att kartlägga sociala avvikelser, och det är också här det har sin styrka i den forskning som har gjorts. Författaren har organiserat materialet i ett livsloppsperspektiv. Han börjar med att teckna födelsen och småbarnsåren och slutar med utsatthet, våld och ohälsa i vuxen ålder. Det handlar om flyttmönster, social skiktning i staden och social rörlighet, om skolan, om huruvida framtidsdrömmarna eller de pessimistiska förutsägelseerna hos barnen har infriats, om familjemönster och familjekultur, om vilka som begick brott, om drogberoende, bidragsberoende, sjukdom och självmord. Här finns många intressanta observationer baserade på longitudinella samband. En del av dem hade kunnat belysas än mer om man kunnat kontakta respondenterna även efter 1986.

Framställningen av resultaten är gjord på ett levande och initierat sätt och sammanvävd med allmänna observationer om samtiden. En speciellt intressant del av resultatrapporteringen rör sociometrin (det sociala nätverket) i barndomen och dess samband med senare hälsoutfall. Man har kunnat visa starka samband mellan nätverk och t ex självförvårdad död.

En del andra studier hade numera kunnat, och kan i framtiden, göras med hjälp av de under senare tid alltmer kompletta myndighetsregistren. Men en studie om vänskapsnätverk i ungdomen och popularitet som arbetskamrat i skolan och dess samband med hur man lyckats senare i livet kan inte göras enbart med hjälp av offentliga uppgifter om familjestruktur, klasstillhörighet och så vidare. Här behöver man kunna fråga respondenterna själva. Det förhåller sig på samma sätt med studierna om den "skötsamhetskultur" i vissa arbetarfamiljer som visas vara en trolig anledning till att det "har gått bra" för vissa barn ur underklassen som har rört sig uppåt i den sociala hierarkin. Det visar att surveyinstrumentet alltså bör inta en viktig plats i vår metodarsenal.

Det faktum att det inte går att återvända till de tillfrågade gör att vi inte kan se om ungdomens förmåga att skapa nätverk, eller "skötsamhetskulturen", håller i sig tills senare i livet. Vi kan bara se dess eventuella avtryck långt senare i "hårda data" som dödlighet och disponibel inkomst. På vägen kan det ha hänt mycket som inte kom in i myndighetsregistren. Därmed är det också ofta svårt att dra säkra kausala slutsatser från de samband som redovisas.

De mycket intressanta studierna på Metropolitmaterialet illustrerar också det faktum att även en stor kohort av detta slag, ursprungligen ca 15 000 individer, ofta är för liten när det gäller att studera ovanliga företeelser. Det gäller till exempel de flesta sjukdomar och dödsorsaker. Här är registerforskningen överlägsen. Författaren konstaterar att det idag har blivit mycket lättare att studera sociala processer med hjälp av myndigheternas registerdata. Samtidigt har det blivit mycket svårare att få tillstånd

att samla paneldata i en longitudinell survey för senare uppföljning utan att man redan från början har en tydlig hypotes om varför man samlar in materialet.

Man kan tycka att trots de många intressanta observationerna som görs i bokens andra del så lämnar oss redovisningen av forskningen i slutändan med en viss osäkerhet om nyttan med det hela. Frågan om det var värt det är inte med eftertryck med ja besvarad. Femtio år har förflutit sedan de första data samlades, men det tog tid innan publikationerna började komma. Etthundrafyrtio publikationer på femtio år är inte en upseendeväckande stor produktion. Banbrytande nya upptäckter har varit lite tunnsådda.

Men, som författaren själv konstaterar, det är nu vi hoppas på det riktiga lyftet för den forskning som baseras på Stockholm Birth Cohort. Under de tjugo år som nu ligger framför oss då kohorten åldras från 60 till 80 år så inträffar ålderdomen, sjukligheten och dödligheten. Regeringen är i färd med att stifta en lag om att material som belyser samband mellan hälsa, arv och miljö skall kunna samlas på lång sikt och utan snävt specificerade ändamål. Vilket bättre material kan finnas för detta ändamål än det redan existerande material som kommer från 1953 års barn? Jag hoppas och tror därför att en explosion av högingressant forskning om sociala förhållanden och hälsa i ålderdomen och dess bakgrund i barndomens förhållanden ska komma från Stockholm Birth Cohort under de två årtionden som ligger framför oss.

Jag kan varmt rekommendera denna bok till alla som är intresserade av välfärdsforskningen och dess förutsättningar, av svensk nutidshistoria, och av etiska frågor rörande integritet och forskning. Metropolitdebatten är i högsta grad fortfarande aktuell för oss som dagligen funderar på dessa frågor.

Magnus Stenbeck, Karolinska Institutet, Stockholm

Billy Ehn och Orvar Löfgren (2012) *Kulturanalytiska verktyg*. Glerups.

Nästan varje forskare drömmer säkert om att lära sig enkla handgripliga forskningsverktyg för att på ett enkelt sätt fånga värdefull data. Även om flera av oss har mycket erfarenhet och arbetat länge med olika metoder, kan det med tiden bli allt mer lockande att arbeta med det enkla och triviala för att fånga några första utgångspunkter för en analys. Detta är svårare än vad man först kan tro. Det enkla kräver mycket träning, bra fingertoppskänsla och ett skarpt sinne. Observation som forskningsmetod har nästan en oändlig potential. Alla har vi (i någon mån) erfarenhet av observationer. Till vardags iakttar vi varandra i olika situationer. Det kan handla om kropp, klädsel, utseende, minspel eller gester. Vi har en förmåga att känna av olika budskap, sätta in saker i sitt sammanhang, där även det som inte sägs uttryckligen fångas upp, tolkas och analyseras. De kulturanalytiska metoderna ger oss verktyg att samla in data i flera olika vardagssituationer. Även då dataunderlaget, vid en första anblick, är tämligen torftigt.

Boken inleds med en problematisering av olika kulturanalytiska verktyg och hur

dessa kan användas i olika kontexter. På bokens baksida står att ”syftet med kulturanalys är att slå hål på myter och ifrågasätta normer”. Det handlar om att gå under ytan och mejsla fram saker som från början inte sågs som helt givna. För den kritiska forskaren är således kulturanalys en given metod. I boken ställs flera frågor som kan liknas vid ”vardagsmysterier”. Varför kan småsaker bli så irriterande när förälskade par flyttar ihop? Hur beskriver man stämningen på en tågstation? Hur blir medier och elektronik osynliga i sin självklarhet? Frågorna får en att bli nyfiken och fundera över saker man tidigare uppfattat som självklara.

I boken tas läsaren med ut på exkursion i många olika miljöer. Man får följa med på soptippar, sjukhus, inrökta fikarum, snickarum, brädgårdar, badrum och i studentlyor. Det ges på så sätt en integrerad introduktion i olika svårtillgängliga miljöer. I grunden handlar det om konsten att iaktta och lägga märke till detalj och helhet i beteendemönster och fysisk miljö. För detta finns olika tekniker, vilket beskrivs och problematiseras. Till skillnad från vardagliga iakttagelser där vi slötittar på olika fenomen kräver forskningsmässiga observationer ett tränat öga och en koncentrerad blick.

Boken är uppdelad i två tematiska delar. Den första heter ”Sju etnografiska ingångar till vardagslivet” och den andra ”Ta kulturanalysen ut i världen”. Den första handlar om att notera de små sakernas betydelse. Här ges praktiska tips på hur man ska komma igång, söka litteratur, samla material, analysera och skriva. Det handlar även om att ta tillvara på perspektiv, fånga stämningen, följa tingen och lyfta fram den ordlösa kunskapen. Men också att ta tillvara på laddade mellanrum, pauser och önskade avbrott. Det ger forskaren goda riktmärken att förhålla sig till ute på fältet.

Den andra delen är mer praktiskt inriktad. Där beskrivs hur den kulturanalytiska forskaren kan bli brobyggare i gränsöverskridande samarbeten. Det kan handla om så vitt skilda saker som stadsplanering, sjukskrivningsmönster eller organdonation. I sådana projekt kan det lätt bli en konfrontation med andra perspektiv och forskningstraditioner. Här gäller det att kulturanalytikern har några knep i bakfickan för att lyfta upp och torgföra den egna kunskapen. I samarbete med andra forskningstraditioner kan kulturanalytiker råka ut för en del trassel. Det kan ske både när man vetenskapligt står långt ifrån varandra och när man står nära varandra. I samarbetet mellan medicinare är skillnaden i metodik och vetenskapssyn stora. Det kan leda till att det blir väldigt enkelt att övertyga dialogpartnern. Men det kan även leda till att analysen trivialiseras och att den görs för pedagogiskt enkel. Däremot kan det komma mer mothugg från statsvetare och företagsekonomer vilka känner sig mer hemma i de kulturteoretiska resonemangen. Detta kan göra att kulturanalytikern behöver ha en beredskap för att hantera frågor om hur de ser på vetenskapssyn och kunskapsbildning. I boken behandlas även vad man stöter på när man jobbar som kulturanalytiker. Det gäller att tillämpa den kulturanalytiska kunskapen, gestalta, vara tidsdisciplinerad och ta tillvara på överraskningseffekter. Det handlar om att vara uppmärksam, göra mentala anteckningar, skriva ned nyckelord, observera med andras ögon och göra sig främmande för det bekanta. I det sista kapitlet knyts boken ihop. Det handlar om värdet av förflyttningar och perspektivförskjutningar i tid och rum. Men också om att de kulturanalytiska färdigheterna används så man kan förstå olika företeelser an-

norlunda och på så sätt undvika schablontänkande. Det gäller att se med nya ögon, det som annars tas för givet och inte minst ifrågasätta det som i vanliga fall uppfattas som normalt och naturligt.

Ett viktigt undersökningsredskap som också lyfts fram är *metaforen*. Genom att döpa om ett fenomen och hitta bildliga liknelser kan man rikta uppmärksamheten mot olika saker. Begreppet ”mobiletikett” nämns som ett exempel. Det handlar om vilka oskrivna regler som finns vid användningen av en mobiltelefon. De oskrivna etikettsreglerna praktiseras av dem som använder mobilen i sociala sammanhang. Genom att följa dessa oskrivna regler håller man sig i balans och harmoni med omgivningen. Om de oskrivna reglerna inte följs kan det ses som ett uttryck för okunskap eller att man bryter mot dem medvetet för att protestera mot det man tycker är fel. De sociala reglerna kan liknas vid de etikettskoder som gäller vid ett uppdukad middagsbord.

Det finns även anledning att lyfta fram och beskriva två intressanta passager i boken mer ingående. En av dessa handlar om att forskaren kan ta rollen som *jourhavande etnograf* och ligga i ständig ”beredskap”. Detta kan ses som en metafor för att ha en kapacitet att fånga data när tillfälle ges. Det kan vara på ett pendeltåg, i en krogkö eller på en sjukhussal. Att vara öppen för att samla data även i situationer som inte är inramade enligt forskningsmässiga förutsättningar. På så sätt kan särskilt intressant data samlas in och analyseras. Detta beskrivs i ett avsnitt om ”Jourhavande etnografi på sal 4” (s. 54–58). Med det menas att vara redo att när som helst göra observationer och sedan återge dem. Redan i observationsögonblicket tolkas intrycken. Ett exempel på detta tas i en händelse där en man bryter foten, blir liggande på sjukhus i fem dagar. Vad ser och hör han? Vad tänker han om det?

Efter ankomst, undersökning, röntgen och oändliga bårtransporter i labyrintiska korridorer skapas nya rutiner, som är en del av sjukhuskulturen. Som patient blir han en kropp, närmare bestämt en viss kroppsdel, som hamnar i uppmärksamhetens centrum samtidigt som han förlorar kontrollen över skeendet. (...) Utöver de förväntningar som är knutna till patientrollen, och som kanske för en del är övermäktiga, ställs det inga mer avancerade krav på honom än att vicka på tårna och ange personnummer. (s. 55)

På detta sätt ges en beskrivning av sjukhuskulturen ur en patients perspektiv. Det gäller att följa med i morgonrutinerna med termometer i örat, medicinering och installation av dropp i handloven. Återkommande medicinutdelning på fasta tider under dagen. Sal 4 har många materiella tillbehör med stålrörsängar, rullstol, fönster, gulgröna väggar och tak med lysrörsbelysning. Salen blir som ett eget litet samhälle inne på avdelningen. Den privata kroppen blir offentlig inför de andra patienterna. Skärmarna som ställs upp för att markera avskildhet vid besök fyller mest en symbolisk funktion av visuell ostördhet. Men skärmarna kan även få den omvända effekten att de andra patienterna tjuvlyssnar extra för att de blir nyfikna om vad som pågår där bakom. Gränsen mellan privat och offentligt blir svår att upprätthålla i sjukhusmiljön. Alla har fokus på olika saker i rummet. Patienterna på sina kroppar, lokalvårda-

ren på svårstädade hörn, läkaren på diagnostisering, medicinering och utskrivning och anhöriga på den patient de besöker. På så sätt blir sjukhussalen flera olika "rum i rummet". Det skapas flera parallella skådespel, som ibland korsar varandra.

En annan intressant passage i boken är beskrivningen av olika *pauskulturer*. Ett sätt att få grepp om hur pauser formas är att ta del av olika arbetsmiljöer. I boken ges exempel från en läkemedelsfabrik från 1970-talet där processteknologin tillät männen att ta många och rätt långa raster. Även om pausrummet var omgärdat av glasrutor, vilket var lätt för förmännen att se in igenom, påverkade inte det pausernas längd. Pausrummet var rikt på skratt, skråll, skämt och historier. Cigaretterna och kaffet var den yttre anledningen till pauserna från arbetet medan den starka inre drivkraften snarare bestod av den sociala samvaron. När observatören tillfälligt sökte sig till fabriken kontorsavdelning så blev skillnaderna i pauskultur slående. Där fanns soffor, fätöljer, växter, tidningshylla och fönster ut mot en park utan avslöjande glasvägg. Könsfördelningen var jämnare, klädseln mindre uniform och inga slippriga skämt.

I boken beskrivs även Gösta Arvastsons (1987) studier av pauser på industriarbetsplatser vid tre stora industrier i Göteborg. Det var Volvo, Svenska kullagerfabriken (SKF) och skeppsvarven. Efter noggranna observationer upptäcktes att det fanns olika strategier för att "stjåla pauser", vilket gjorde att pauserna förlängdes utöver den avtalade tiden. Det skapades en *frizon* i det monotona övervakade ackordsarbetet. På SKF hade de italienska arbetarna byggt sitt eget pausrum, dekorerat med olika italienska motiv. På Volvo tog arbetare över sina kamraters jobb vid löpande bandet så de kunde smyga sig bort på en improviserad rast. På de stora varven hade arbetarna skapat hemliga pausrum. De drog sig undan nere i fartygskropparna i skrymslen där de var osynliga för cheferna. Av detta drogs slutsatsen att det fördes ett slags krig där arbetarna utmanade företagets makt över tiden, platsen och arbetet. Under pauserna rådde delvis andra regler. Då frodades berättandet och fantasin fick stort spelrum. Genom att forskaren följde pauserna och deras betydelse under lång tid kunde dess bakomliggande betydelse mejslas fram. Detta var inget som arbetarna pratade uttryckligen om, utan var en kultur som utvecklats på respektive arbetsplats. I boken återges även Birgitta Conradsons (1987) historiska studier från 1950-talet av pauskulturer hos kvinnliga kontorister. Innan det infördes laglig rätt till paus skapade kontoristerna egna frizoner för att stå ut med det strängt hierarkiska och inrutade arbetet. Kvinnorna drack kaffe i smyg med termosarna gömda i skrivbordslådorna. De gick ut på damtoaletten för att röka. Kvinnorna skapade också symboliska pausutrymmen mitt under arbetet i protest mot att de manliga kollegorna fick röra sig mer fritt. Om vi ser in i vår egen tid 1990–2000-talet så har nya ledningsfilosofier kommit att betona kreativitet och flexibilitet allt mer. Under 1990-talet betonade många organisationskonsulter hur man skulle satsa på fina och rofyllda pausmiljöer med bekväma stolar och behaglig inredning. Genom att iscensätta kreativa pauser skulle idéutbytet och kreativiteten mellan personalen flöda. Även pausen togs tillvara och började allt mer ses som en produktionsresurs. Exempelen med jourhavande etnografi och pauskulturer kan ses som två poängrika beskrivningar som boken ger.

Till bokens positiva sidor hör att den kulturanalytiska forskningsmetoden beskrivs på ett läsvänligt, nyanserat och problematiserande sätt. Här får läsaren flera tankeställare och får med sig flera handfasta verktyg lätta att använda i sin egen vardag. Bokens underliggande budskap är att arbeta med det enkla och göra något intressant av det. De olika berättelserna ger läsaren goda möjligheter att sätta sig in i och pröva sig fram i sin egen miljö. Det visar också på den beskrivna metodens användbarhet. Väntsalen, pendeltåget, arbetspausen eller sjukhussalen som empirisk miljö känns väldigt exotiska i sin enkelhet. Positivt är också att boken ger förslag på hur man som observatör kan tillämpa olika tekniker för att träna på att få ett skarpare öga och bli en mer skärpt observatör.

Till bokens svagare sidor hör att det finns en ton av villrådighet och sökande efter svaret på vad en kulturanalytiker egentligen ska arbeta med. Vilken roll och vilket arbete ska de kunna ta på arbetsmarknaden. Bokens författare försöker ge konkreta svar på detta. Men tyvärr ger inte det några övertygande svar till den villrådigaste studenten. Många av svaren känns ganska frampressade och luddiga. Boken hade tjänat på att vara en ren metodbok istället för att ge sig in i denna diskussion. En annan av bokens svagheter är att den hade behövt en mer sammansatt och väl genomarbetad avslutning. Det hade kunnat göra att de olika (intressanta) tanketrådarna hade kunna knytas ihop till en mer exklusiv helhet. En utgångspunkt för ett sådant slutkapitel hade varit att mer påtagligt återkoppla till bokens inledning. En tredje svaghet är att boken mer tydligt borde förhålla sig till den forskningsmässiga kritik (subjektivitet, upprepningsproblem, kontrollproblem) som riktats mot etnografiska observationer som forskningsmetod. Några nyanser av detta kan anas på vissa håll i framställningen men hade med fördel kunnat göras mer tydliga.

Trots de anförda svagheterna är intrycket av boken mycket positivt. Läsaren får flera goda exempel på de kulturanalytiska verktygens stora bredd och dynamik. Boken kan därför rekommenderas till såväl forskare och studenter som står i kast med att ge sig ut på det empiriska fältet. Men även praktiskt verksamma som i sin yrkesroll observerar eller blir observerade torde ha god behållning av boken.

Johan Berlin, Högskolan Väst

Referenser

- Arvastson, G (1987). *Maskinmänniskan. Arbetets förvandlingar i 1900-talets storindustri*. Göteborg: Korpen.
- Conradson, B (1988). *Kontorsfolket. En etnologisk studie av livet på kontor*. Stockholm: Nordiska museet.

Franklin E. Zimring (2012) *The City That Became Safe. New York's Lessons for Urban Crime and its Control*. Oxford University Press.

Brottsligheten i New York har sjunkit på ett nästan ofattbart sätt under de senaste tjuugo åren. Mord, våldtäkt, rån, misshandel, inbrott, bilstöld och stöld: Under 1990-talet minskade alla dessa s.k. indexbrott i hela USA, för att under 2000-talet gå i lite olika riktningar. Trenden har saktats ner, stannat av eller vänt om och börjat öka igen. Men inte i New York, där har nedgången varit kontinuerlig under hela tjuugoårsperioden, omfattat alla brottstyper och bredd ut sig över hela staden. Det är alltså inte bara Manhattan som har blivit tryggare. Mord har sjunkit med 82%, våldtäkt med 77%, rån med 84%, misshandel med 67%, inbrott med 86%, bilstöld med 94%, stöld med 63%. Morden är nere på 1960 års nivåer och antalet sparade liv sedan 1990 är 170 000!

Vad har hänt? Varför intar New York en sådan särställning? Kan andra större städer ha något att lära? Frågorna ställs av Franklin Zimring i sin senaste bok, *The City That Became Safe. New York's Lessons for Urban Crime and its Control* (2012).

I en omfattande statistisk studie eliminerar Zimring den ena förklaringen efter den andra, lite som "Mythbusters" på tv. Faktiskt verkar en stor del av nedgången ännu sakna bra förklaringar. Framför allt så håller inte vissa favoritförklaringar baserade på välståndsutvecklingen eller dess motsats (vad Jack Katz en gång kallade för en "sentimental materialism"). Fattigdomen är i nivå med 1990 års siffror, skolresultaten har inte förbättrats, antalet ensamstående mödrar är inte färre; de har snarare ökat. Även arbetslösheten i förmodat "utsatta grupper" är jämförelsevis högre. Lägg därtill att New York har färre brottslingar inlåsta idag än 1990, och inte heller tycks de ha flyttat från staden. Narkotikamissbruket verkar inte ha minskat (låt vara att crackkokainen har droppat av). Staden är väsentligen samma stad i dag som 1990 och ändå har de grova brotten sjunkit dramatiskt, utan "revolutionära" förändringar. I detta finns något löftesrikt, menar Zimring. Det går att förändra brottsnivåerna utan att förändra samhället.

En del av förklaringen tycks kunna skrivas på demografins konto, dvs. andelen brottsbenägna unga män har minskat. De förklaringar som får starkast stöd hänför sig till polisen, till dess ökade numerär och i synnerhet till dess brottsbekämpande strategier.

Observationer i New York har lärt oss en viktig men allmän slutsats om polisarbete i större städer: Sättet som polisen definierar problemen, handskas med informationer och använder sina resurser på gatan kan få avgörande betydelse för brottslighetens nivåer och medborgarnas trygghet. Polisen gör skillnad, och mycket större skillnad än vad många experter tänkte sig så sent som för tjuugo år sedan (Zimring 2012: 162).

Men det handlar inte om den berömda "nolltoleransen". Statistiken pekar entydigt i en annan riktning, så även denna myt krossas av Zimring. Polisinsatserna har styrts mot den öppna droghandeln, illegalt vapeninnehav och våld på allmän plats (nollto-

lerans kan beskrivas som en utspridning av resurser istället för strategiska satsningar). I sökarljuset har man haft s.k. hot spots, frekventerade av kända kriminella och deras vidare nätverk, kartlagda in i minsta detalj. På gatunivån har arbetssättet varit offensivt med en häpnadsväckande stegring av antalet kontroller och kroppsvisitationer (från 40 000 till 580 000 på tjugo år). Men arbetet har alltså inte varit slumpmässigt eller styrt mot enklare ordningsstörningar ("quality of life"). Kartläggningarna har baserats på underrättelseanalyser och brottsutredande verksamheter. Det är visserligen sant att merparten av de individer som blivit föremål för kontrollerna på gatan kommer från etniska minoriteter, och nyligen har "New York's finest" fått ett mycket negativt domslut på halsen (kroppsvisitationerna ha bedömts strida mot flera tillägg till USA:s grundlagar). I Zimrings viktning av problemet blir dock minoritetsgrupperna de stora vinnarna, när det dödliga våldet inte längre drabbar dem och deras sörjande familjer.

Nolltolerans är alltså ett missvisande koncept. Zimring tror även att "livsstilskriminella" kan vara en mindre bra beteckning, för i New York vimlar det uppenbarligen av ex-fångar som gör annat än begår grova brott. Kanske att de begår mindre grova brott eller försörjer sig på andra sätt. Det vet han inte. Men det verkar som om även de allra mest notoriska brottslingarna kan göras skötsamma – frågan är bara hur? Resultaten från New York ställer i alla fall teorier om kriminella "kroniker" på ända.

De krafter som försätter människor i riskzonen för att begå brott överlappar bara delvis med de faktorer som influerar hur mycket brottslighet som ett land kommer att få uppleva (Zimring 2012: 213).

Till sina forskarkollegor säger Zimring: Fokus måste ligga på det föränderliga och variabla. Apropå New York-polisens ökade personalresurs – 8 000 nya poliser under 1990-talet – menar han att en betydelsefull förklaring är att man har legat kvar, i stort sett, på samma höga nivå också efter att tunga vålds- och tillgreppsbrott tryckts tillbaka. Samtidigt har proportionerna mellan den blå sidan och kriminalpolisen skiftat över tid. Ledningen har alltså gjort fortlöpande omprioriteringar beroende på hur brottsligheten har förändrats. Resurserna har inte smetats ut på allt och därför ingenting.

Avgörande i sammanhanget är att den statistikstyrning som brukar förknippas med polisarbete i New York ("Compstat") har varit fokuserad på brottsnivåerna, alltså på *effekterna* av polisens arbete och inte på prestationerna, eller vad poliserna gör (observerar, kontrollerar, efterforskar). Arbetet har haft en tydlig brottsbekämpande inriktning. Dessa åtgärder ser då också ut att kunna bli brottsförebyggande i ett senare skede.

Utöver de lärdomar Zimring håller fram skulle jag vilja säga följande: Dels att ett offensivt polisarbete inte med nödvändighet behöver slå tillbaka i form av social oro. Nyckeln, tror jag, ligger i att skilja stigmatisering från sekundär avvikelse. Det senare är oundvikligt (när någon grips och "stämplas"), men det förra kan polisen låta bli genom riktade insatser. Dels att ett effektivare polisarbete inte förutsätter en stark topp-

styrning; tvärtom, så menar jag att personalens engagemang bara kan stärkas genom en plattare organisation. Men för det krävs att politiken tillåter polismakten att syssla med verkliga problem (regleringsbrevet för svensk polis är inget annat än administrativa excesser).

Slutligen bör man väl komma ihåg att New York's "crime drop" startar från en skrämmande hög nivå; om samma resultat kan nås från en lägre utgångspunkt är oklart.

Micael Björk, Göteborgs universitet

Sociologförbundet har ordet

Den 13 till 15 mars 2014 hålls förbundets Sociologidagar för andra gången. Arrangemanget äger rum i Göteborg kring temat ”Ett inkluderande samhälle? En inkluderande sociologi?” Vid en första anblick kan temat förefalla vara en del i vår nuvarande politiska diskurs då begrepp som fattigdom, ojämlikhet, och fördelningspolitik har fått ge vika för tal om lika möjligheter, utanförskap, och social inkludering där sociala rättigheter nu uppvägs av individernas ansvar. Politikens kursändring innebär nya utmaningar för oss sociologer. Frågor som kan ställas är till exempel hur människor och grupper kan inkluderas inom strukturerade system såsom arbetsmarknad, utbildningssystem, politik osv. – system som hittills systematiskt har exkluderat dem? På vilka sätt kan inkluderingssträvanden i själva verket anpassa individer till relativ maktlöshet i stället för att motverka de hierarkier som skapade den ojämlika situationen? Frågorna är många. Och inte att förglömma är att inkludering har en inneboende relation till exkludering. Att tala om inkludering är underförstått att tala om exkludering. Vi kan kanske fråga oss om vem som drar mest nytta av att tala i termer av inkludering istället för att kritisera exkludering? Jag förväntar mig att då vi möts i mars nästa år så kommer vi kritiskt att granska ’talet om inkludering’, samtidigt som vi tar över taktpinnen och åter sätter exkluderingsprocesser, ökande ojämlikhet och klyftor i blickfånget. Kan vi trots Janne Josefssons vakande och vassa blick tala om relativ fattigdom i Sverige?

Sociologdagarna innebär inte bara ett fokus på konferensens tema och olika plenararrangemang, huvudvikten både under Sociologidagarna och i förbundets verksamhet ligger på vad som sker i de olika arbetsgrupperna. Det är inom arbetsgrupperna som vi samlas för fördjupande diskussioner inom våra olika intresseområden. Koordinatorerna kommer att kontakta gruppmedlemmarna tidigt under hösten med information om abstrakthantering. De som ännu inte är involverade i en arbetsgrupp vill jag uppmana att gå in på förbundets hemsida där det finns kontaktuppgifter till de olika koordinatorerna (www.sverigessociologforbund.se). Välkomna till Göteborg i mars 2014!

Abby Peterson

Ordförande i Sveriges Sociologförbund

Sociologidagarna2014

Ett inkluderande samhälle?

En inkluderande sociologi?

Plenary Speakers

Martina Löw	Katja Franko Aas
Professor in Sociology	Professor in Criminology
Darmstadt University of Technology	University of Oslo

Slutdatum för abstract: 15 januari 2014

Slutdatum för registrering: 12 februari 2014

Mer information och uppdaterat schema finns på
www.socav.gu.se/forskning/sociologidagarna-mars-2014

Värd: Institutionen för sociologi och arbetsvetenskap

Tid: 13-15 mars 2014

Plats: Göteborg

GÖTEBORGS UNIVERSITET
INST FÖR SOCIOLOGI OCH ARBETSVETENSKAP

Publicering

Sociologisk Forskning accepterar för eventuell publicering vetenskapliga artiklar på svenska (eller annat skandinaviskt språk). Tidskriften tillämpar ett *referee*-förfarande, vilket innebär att artiklar som publiceras i Sociologisk Forskning är bedömda av oberoende kollegor. Sociologisk Forskning accepterar för bedömning endast texter som inte tidigare varit publicerade och accepterar inte för bedömning manuskript som samtidigt erbjuds annan tidskrift eller som bedöms av förlag.

Artikelförfattare erhåller en pdf-fil av publicerade bidrag.

Artiklar

1. För bedömning accepteras endast manuskript som författaren anser färdiga för publicering. Redaktionen accepterar inte synopsis, utkast till artiklar eller i övrigt ofärdiga manuskript.
2. Manuskriptet skall vara utskrivet med dubbelt radavstånd och försett med goda marginaler. Nytt stycke görs med indrag med tabulatoren. Manuskript på annat språk än skandinaviskt accepteras för bedömning endast om överenskommelse träffats med redaktören innan manuskriptet skickas till tidskriften. Manuskriptets omfång bör inte understiga 4 000 ord och inte överstiga 10 000 ord inklusive abstract/sammanfattning.
3. Manuskriptet skall innehålla en sammanfattning om cirka 150–175 ord på engelska (inklusive översättning av titeln till engelska) samt fem nyckelord, också på engelska.
4. En kort författarpresentation (fyra rader) skall bifogas. Redaktionen förkortar utan samråd längre presentationer.
5. Fotnoter bör undvikas eller användas endast mycket sparsamt. Fotnoter placeras på den sida där noten förekommer (inga slutnoter).
6. Tabeller och figurer skall vara infogade i den löpande texten och även skickas i separata filer i sitt ursprungliga program om det inte är Word.
7. Litteraturhänvisningar i löpande text görs enligt följande: (Sontag 1977:35) alternativt Sontag (1977:35).
8. Manuskript – utformade på det sätt som här beskrivits – skickas som word-dokument med e-post till tidskriftens redaktörer under adress: sociologiskforskning@miun.se
9. Efter en första redaktionell bedömning sänds artikeln till två externa lektörer för bedömning varför författarnamn inte får anges på artikelns första sida (eller på annat sätt framgå av texten). På förstasidan anges endast artikelns titel. På ett separat

blad anges artikelns titel, antalet ord, författarnamn, akademisk titel, institution samt den adress, e-postadress och telefonnummer till (huvud-)författaren som redaktionen enklast använder.

Referenser

Referenser utformas enligt följande:

Bok:

Pilgrim, D. & A. Rogers (1993) *A Sociology of Mental Health and Illness*. Buckingham: Open University Press.

Artikel:

Haavio-Mannila, E., J.P. Roos & O. Kontula (1996) "Repression, Revolution and Ambivalence: The Sexual Life of Three Generations", *Acta Sociologica* 39 (4):409–430.

Kapitel i bok:

Dryler, H. (1994) "Etablering av nya högskolor: Ett medel för minskad snedrekrytering?", 285–308 i R. Erikson, & J.O. Jonsson (red.) *Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlssons.

Recensioner

Recensioner av såväl sociologiska avhandlingar som annan litteratur (inklusive kurslitteratur) välkomnas och bedöms av redaktionen. En recension är på maximalt 1 000 ord och en recensionsessä, dvs. en recension där flera böcker behandlas på ett integrerande sätt, är på maximalt 2 000 ord. Ange författarens namn, bokens titel, utgivningsår, ISBN-nummer och förlag.

Repliker

I syfte att bidra till en levande debatt finns möjlighet att kommentera texter publicerade i tidskriften. Omfånget är cirka 1 000 ord. Kommentarer ska skickas till redaktionen senast 30 dagar efter det att texten publicerats. Författaren till den text som kommenteras kommer – under förutsättning att kommentaren publiceras – att ges utrymme att svara.

POSTTIDNING B

Redaktörerna har ordet

Styrning och ideologiska dilemman i
Skolverkets skolutveckling – exemplet
ANDT-undervisning
Mats Börjesson och Eva Palmblad

”Jag tror på något”: Konstruktioner
av tro och tilltro
Erika Willander

En sociologisk förståelse av förlåtelse
och försoning
Kerstin Rathsmann

Gästkrönika: Sociologins risker och
möjligheter
Göran Therborn

Recensioner

Sociologförbundet har ordet

Avs
Sociologisk Forskning
c/o Avdelningen för samhällsvetenskap
Mittuniversitetet
831 25 Östersund